

Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből

I. A magyar kettőshangzók általános fonetikai kérdéseiről

1. A gazdag külföldi irodalommal szemben a magyar nyelvtudomány aránylag kevés teret szentelt a kettőshangzók általános fonetikai kérdéseinek. A legjobb, legrészletesebb külföldi munkák: SWEET, SIEVERS, JESPERSEN, MENZERATH tanulmányai természetesen ismeretesek voltak nyelvészeink körében, de a bennük fölvetett fonetikai kérdéseket nálunk nem fejlesztették tovább, nem világították meg magyar nyelvi szempontból. Nyelvészeti irodalmunkban tehát e téren nemcsak az összefoglaló jellegű tanulmányok hiányoztak, hanem a részletproblémák felvetése sem igen történt meg. A magyar nyelvű fonetikák is szükséztűek a kettőshangzók tárgyalásában; LAZICZIUS fonetikája ugyan kivétel e tekintetben, de ez meg egyetlen kérdés: a kettőshangzók meghatározása, mibenléte körül forog, más lényeges kérdéseket alig érint.

A magyar kettőshangzók elméleti kérdéseinek a kidolgozatlansága, tisztázatlansága többféle hiányosság okozója lett. A már a külföldi irodalomban is megfigyelhető terminológiai bizonytalanság (vö. PAUL MENZERATH, *Der Diphthong*. Bonn-Berlin, 1941. 22) nálunk valóságos zűrzavarba csapott át. A gyakorlatban is számos hibás nézet nehezítette a munkát, a nyelvjárási lejegyzésekben például nagy bizonytalanságok mutatkoztak.

Nyelvtudományunknak a kettőshangzók elméleti kérdéseiben való lemaradásán természetesen nem lehet máról holnapra segíteni, ehhez sok részlettanulmány, s a magyar eszközfonetikusok hathatós segítsége szükséges. Távol áll tőlem, hogy jelen soraimmal a kettőshangzók általános fonetikai kérdéseit akár egyes részleteiben, akár egészében teljesen tisztázni megkísérlejem. Ezt már csak annál inkább sem tehetném, mivel nem vagyok eszközfonetikus. Úgy gondolom azonban, hogy mindennapos fonetikai gyakorlatunk (nyelvatlaszgyűjtés, nyelvjárási tanulmányok stb.) sürgetően megköveteli bizonyos fonetikai kérdéseknek legalább a fölvetését, ha nem is a tisztázását. Azonkívül ideje már, hogy a terminológia kérdésében is kialakítsunk valami egyöntetűbb álláspontot. A nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából is fontos a kettőshangzók néhány fonetikai kérdésének a részletezése. Ha megjegyzéseimmel az eddigi tisztázatlanságot és zűrzavart csak némi mértékben is enyhíteni tudom, a kérdések fölvetése nem volt hiábavaló.

2. A kettőshangzók (= kettős magánhangzók, diphthongusok) meghatározásában az újabb nyelvészeti irodalom meglehetősen egységes álláspontra jutott: kettőshangzónak két magánhangzó egyszótagos kapcsolatát tekinthetjük (EDUARD SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*. Leipzig, 1901. 160; OTTO JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*¹. Berlin, 1926. 207; GOMBOCZ ZOLTÁN, *Magyar Fonétika*. Bp., 1940. 32; MENZERATH, i. m. 22, 61, 98; LAZICZIUS GYULA, *Fonétika*. Bp., 1944. 190; BÁRCZI GÉZA, *Fonetika*. Bp., 1951. 26). Ez a meghatározás kétségtelenül egyszerű és találó, de persze nem

oldja meg azt a szinte számtalan fonetikai problémát, amelyet a kettőshangzó rejt magában. A kettőshangzó ugyanis az összes hangelemek között a legbonyolultabb felépítésű, és nem véletlen az, hogy megfigyelése, valamint írásban való rögzítése a fonetikus lejegyzéseknél minden más hangkapcsolatnál nagyobb nehézséget okoz.

Ha a kettőshangzók bonyolult fonetikai problémáival valamennyire is tisztába akarunk jönni, akkor először is át kell tekintenünk azokat a fonetikai tényezőket, amelyek a kettőshangzók felépítésében szerepet játszanak. Ha ezt megtettük, utána meg kell néznünk, hogy ezek a fonetikai tényezők milyen összefüggésben vannak egymással, mert ezek az összefüggések adják meg a kettőshangzók sajátos jellegét.

3. A kettőshangzók felépítésében legalább hét fonetikai tényezőnek van szerepe. Ez a hét tényező: a nyelv vízszintes irányú mozgása, a nyelv függőleges irányú mozgása, az ajakműködés, a hangzósság, az öblösség, a nyomaték és az időtartam. Mindezen tényezőknek a magánhangzókval kapcsolatos általános fonetikai ismeretét feltételezve, nézzük most röviden meg, hogyan jelentkeznek ezek a kettőshangzókbán.¹

A nyelv vízszintes irányú mozgása. — A kettőshangzókbán palatális és veláris magánhangzók egyaránt előfordulhatnak. Aszerint, hogy a palatális és veláris elemek hogyan helyezkednek el, a kettőshangzók három fő típusa válik szét. Ha mindkét elem palatális magánhangzó, palatális kettőshangzóról beszélhetünk: *eë, ëü, ië, üö* stb. Ha a két elem veláris, akkor veláris kettőshangzóval van dolgunk: *ao, ou, oa, uo* stb. A palatális és veláris elemek együtt is megférnek a kettőshangzón belül: vagy az első palatális és a második veláris, vagy fordítva. Ezek palato-veláris szempontból v e g y e s kettőshangzók: *ëu, iu, ai, oi* stb. — Tudjuk azt, hogy a magánhangzók palatális vagy veláris volta végeredményben csak határérték, s a két szélső érték között átmeneti fokok vannak. A kettőshangzókbán is adódnak olyan esetek, amikor valamelyik elem, esetleg mind a kettő is palato-veláris szempontból bizonytalan képzésű, vagy nem teljesen palatális, vagy nem teljesen veláris: *uö, üö, ië* stb. Ilyen esetekben a tiszta típusok a vegyes típus irányában tolódhatnak el.

A nyelv függőleges irányú mozgása. — A kettőshangzók elemei lehetnek legalsó, alsó, középső és felső nyelvvállásúak, azaz nyíltabbak és zártabbak. Aszerint, hogy a két elem nyelvvállása, zártabb vagy nyíltabb volta hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók három fő típusát különböztethetjük meg. Ha az első elem alacsonyabb (nyíltabb), a második elem magasabb (zártabb) nyelvvállású, akkor z á r ó d ó kettőshangzókról beszélünk. A záródó kettőshangzók elemei között a magyarban leggyakrabban egy nyelvvállás különbség van: *eö, öü, ao, ou* stb., de lehet néha két vagy három nyelvvállás különbség is: *ei, eü, ao, au; au, ai* stb. Ha az első elem magasabb (zártabb), a második elem alacsonyabb (nyíltabb) nyelvvállású, akkor a kettőshangzók n y í t ó d ó k. A magyar nyitódó kettőshangzók egyes elemei között szintén az egy nyelvvállás különbség a leggyakoribb: *ëe, üö, oa, uo* stb., de vannak

¹ A következőkben általában a magyar kettőshangzók sajátosságait tartjuk szem előtt. A különböző kettőshangzó-típusokra felhozott példák a régi vagy a mai magyar nyelv kettőshangzóiból adódnak. — A könnyebb jelölhetőség kedvéért mindegyik kettőshangzó-típusnál csak a szóbanforgó jelenség fonetikai jelét teszem ki. A megszokott fonetikai jelek a példaanyag legtöbb kettőshangzó-eleme alá odaérthetők, minduntalan kitételük azonban jelölési bonyodalmakhoz vezetnek.

olyan esetek is, amikor a második elem két nyelvállással nyíltabb az elsőnél : *ie, üe, ua* stb. Ha a két elem ugyanolyan magasságban képződik, egyszerűtagos kapcsolatát azonos nyelvállású kettőshangzónak nevezhetjük : *ëö, üü, ui, iu* stb. — A négy fő nyelvállás természetesen csak határérték, a valóságban igen sokfajta nyelvállás, az átmeneti fokok végtelen sora él. A kettőshangzó-elemek ezen átmeneti fokú nyelvállásai azonban nem módosítják a fenti három kettőshangzó típusát, mert a nyíltság és zártság viszonya ilyen esetekben is ugyanaz marad ; például az *ëi, äö*, sőt az *ëi, äö* is még záródó, az *ëe, üö*, sőt az *öä, üä* is még nyitódó, az *ëä, üä* még azonos nyelvállású kettőshangzó.

Az ajakműködés. — A kettőshangzó-elemek lehetnek labiális és illabiális magánhangzók. Aszerint, hogy a labiális és illabiális elemek hogyan helyezkednek el a kettőshangzóknak, ezek három fő típusa válik szét. Ha mindkét elem labiális magánhangzó, labiális kettőshangzó keletkezik : *öü, üö, oa, ou* stb. Ha a két elem illabiális, akkor illabiális kettőshangzóról beszélhetünk : *ëe, ëi, ie, äi* stb. A labiális és az illabiális elem megférhet egy kettőshangzó keretében is ; vagy az első labiális és a második illabiális, vagy fordítva. Ezek labiális-illabiális szempontból egyes kettőshangzók : *ëu, äo, ai, oi* stb. — A tiszta labialitás és illabialitás szintén csak határérték, köztük még igen sok közbeeső fokozat van. Ezek a labialitás-illabialitás szempontjából közbeeső fokú kettőshangzó-elemek az imént említett három fő típust nem borítják ugyan fel, de bizonyos esetekben gyarapítják a egyes kettőshangzók arányszámát. Ha ugyanis a labiális vagy az illabiális kettőshangzók elemei az ajakműködés szerinti képzésben egy irányban tolódnak el : *ëë, üö* stb., akkor a típus változatlan marad ; ha ellenben csak az egyik elem labialitása vagy illabialitása csökken : *ëë üö* stb., akkor a kettőshangzók a egyes típusokhoz közelednek.

A hangzósság. — A kettőshangzó-elemek a hangzósság szempontjából különböző fokozatokba sorolhatók ; lehetnek hangzósabbak vagy kevésbé hangzósak. Aszerint, hogy a két elem hangzóssági foka hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók három típusa válik szét. Ha elől áll a hangzósabb, hátul a kevésbé hangzós elem, akkor elől hangzó kettőshangzóról beszélhetünk : *ëë, ëü, äo, ou* stb. Ha elől áll a kevésbé hangzós, hátul az erősebben hangzós elem, akkor a kettőshangzót hátulhangzóknak nevezhetjük : *ëe, ië, ua, oa* stb. Ha a két elem hangzóssági foka megközelítőleg azonos, egyenlően hangzó kettőshangzó lehet a neve : *ëö, üü, ui* stb. Mivel a hangzóssági fokok meglehetősen párhuzamosak a nyelvállási fokokkal, a kettőshangzók hangzósság szerinti típusai is eléggé párhuzamosak a nyelvfüggőleges irányú mozgásával kapcsolatosan megállapított típusokkal. A kettőt, mégis külön kell választanunk, mert a hangzósságnak — mint később látni fogjuk — külön jelentősége van a kettőshangzóknak (A hangzósságra vö. : SIEVERS, i. m. 198 ; BALASSA JÓZSEF, Magyar fonetika. Bp., 1904, 34 ; HORGER ANTAL, Általános fonetika. Bp., 1929, 20 ; GOMBOCZ, i. m. 47 ; LAZICZIUS, i. m. 173 ; BÁRCZI, i. m. 35). — A hangzósság szempontjából is sok átmeneti fok van a kettőshangzó-elemekben, de ez a finomság már elhanyagolható.

Az öblösség. — A kettőshangzó-elemek az öblösség szempontjából szintén különböző fokozatokba sorolhatók ; lehetnek erősen öblösek vagy kevésbé öblösek, természetesen sok átmeneti fokkal. Aszerint, hogy a két elem az öblösség szempontjából hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók

két típusa különül el. Ha elől áll az öblösebb, hátul a kevésbé öblös elem, jobb elnevezés híján elől öblös kettőshangzóról beszélhetünk: *ui, ua, öe, sőt üi, öe* stb. Ha elől áll a kevésbé öblös, hátul meg az öblösebb elem, a hangkapcsolatnak jobb híján a hátul öblös kettőshangzó nevet adhatjuk: *eö, eu, au, sőt iü, eö* stb. Itt egyenlően öblös típusról nemigen beszélhetünk, mert az öblösség foka az egyes hangelemeknél aránylag jól megállapítható (Az öblösségre vö.: SIEVERS, i. m. 199; JESPERSEN, i. m. 190; HORGER, i. m. 28). — Persze a magánhangzók képzésbeli eltolódásai miatt a kettőshangzó-elemek öblösségében is vannak eltolódások, átmeneti fokok, ez a fonetikai finomság azonban a kettőshangzók minőségében már semmiképpen nem játszik döntő szerepet, tehát a mi szempontunkból figyelmen kívül hagyható. — Különben is úgy látszik, hogy a kettőshangzót felépítő fonetikai tényezők közül az öblösség a legkevésbé fontos, ez befolyásolja a legkisebb mértékben a kettőshangzó minőségét.

A nyomaték. — A kettőshangzó elemein lehet nagyobb vagy kisebb nyomaték, illetőleg két határértékként az elemek lehetnek nyomatékosak és nyomatéktalanok. A nyomatékos elemet főhangzónak nevezhetjük, a nyomatéktalan elem hagyományos elnevezése pedig félhangzó (SIEVERS: Halb-vocele). A nyomatéknak a különböző eloszlása a kettőshangzók három típusát eredményezi. Ha az első elem nyomatékos, a második nyomatéktalan, a kettőshangzók esők (SIEVERS: fallende Diphthonge): *ëi, üö, ao, uo* stb. Ha az első elem nyomatéktalan, a második nyomatékos, emelkedő kettőshangzókról beszélünk (SIEVERS: steigende Diphthonge): *ëi, üö, ao, uo* stb. Ha pedig mindkét elemen van valami nyomaték, illetőleg a nyomatéktalan elemet: félhangzót nem lehet megállapítani, a kettőshangzókat lebegőknek nevezzük (SIEVERS: schwebende Diphthonge): *ëi, üö, ao, uo* stb. Ezek a hagyományos elnevezések ugyan nem teljesen szabatosak, hiszen a nyelv függőleges irányú mozgásával (emelkedés, esés) kapcsolatosan félreértést is okozhatnak, de megszokott-voltuk miatt nem tanácsos őket félretenni (vö. SIEVERS, i. m. 161; JESPERSEN, i. m. 208; GOMBOCZ, i. m. 33; MENZERATH, i. m. 98; BÁRCZI, i. m. 26; BENKŐ: MNy. XLVII, 225 jegyzet; máskép: HORGER, i. m. 129; HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 38). — Bár a nyomatékeloszlásnál is a felvett határértékeken kívül több árnyalatilag eltérő közbeeső fokozat is van, ez a finomság a gyakorlatban nyugodtan elhanyagolható.

Az időtartam. — A kettőshangzó-elemek időtartam tekintetében is változók lehetnek, s éppen ezért az egyes elemek időtartamának különbözősége, illetőleg e különbözőség egymáshoz való viszonya más-más kettőshangzó-típust eredményez. Régebben a kettőshangzókkal kapcsolatosan rendszerint csak két időtartamot vettek föl. SIEVERS például az első elemükben nyomatékos kettőshangzók két típusát különbözteti meg: „Diphthonge mit kurzen ersten Componenten” és „Diphthonge mit langen ersten Componenten” (i. m. 165). Ma már világos, hogy két időtartambeli határérték: rövid és hosszú, a kettőshangzóknál sem elegendő. Az is nyilvánvaló, hogy a kettőshangzó mindkét elemének az időtartama változó lehet (MENZERATH, i. m. 80). A kettőshangzó mindkét elemére felvett négyféle határértékkel: nagyon rövid, rövid, félhosszú és hosszú, körülbelül ki lehet fejezni a magyar kettőshangzók elemeinek időtartamát. — Mivel a magyar kettőshangzók két elemé általában együttesen tesz ki egy hosszú magánhangzónyi időtartamot, a két elem időtartama egymással fordított arányban szokott állni: minél hosszabb

az egyik elem, annál rövidebb a másik. A négy időtartambeli határérték sokféle variációs lehetősége következtében a kettőshangzók sokféle fajtája adódik. A fő típusok az időtartam tekintetében a következők: Ha az első elem a hosszabb, akkor r ö v i d ű l ő kettőshangzóról beszélünk: *éi, ei, úö, uo* stb. Ha a helyzet fordított, azaz a második elem a hosszabb, akkor n y ű l ő kettőshangzó keletkezik: *öü, öü, ié, iè* stb. Ha pedig mindkét elem időtartama nagyjából azonos, akkor egyenlő időtartamú kettőshangzókkal van dolgunk: *eö, üö, ao, uo* stb.

A kettőshangzók fonetikai felépítésében még valószínűleg egy nyolcadik tényezőnek, a hanglejtésnek is van szerepe. Eszközfonetikai mérések hiányában azonban ezt a kérdést ma még egyáltalán nem látjuk világosan.

4. A főlázolt hét fonetikai tényező egyszerre érvényesül a kettőshangzóban, tehát természetes, hogy az egyes tényezők között szoros összefüggés, kölcsönhatás van: egyes tényezők erősebb érvényesülése befolyásolja más tényezők érvényesülését, egyesek például vonzzák, mások taszítják egymást a kettőshangzók elemeiben. A kettőshangzók lényegének, sajátos jellegének a megértéshez föltétlenül szükséges ezeknek az összefüggéseknek a rövid áttekintése.

Mint láttuk, a kettőshangzók felépítésében mind a hét fonetikai tényező érvényesül, mindegyiknek megvan a kettőshangzón belül a maga szerepe, funkciója. Mindegyik lényeges tartozéka tehát a kettőshangzónak, — még talán a legkevésbé fontos öblösség is. Mégis külön ki kell emelnünk a nyomaték szerepét, mint olyant, amelyik a kettőshangzó felépítésében a legfontosabbnak látszik, amelynek érvényesülése szoros összefüggésben van az összes többi tényező érvényesülésével, s amely a többi érvényesülését nagy mértékben befolyásolja. Először tehát a nyomatéknak a többi tényezővel való összefüggéséről kell beszélnünk.

A nyomaték összefüggése a nyelv vízszintes és függőleges irányú működésével, valamint az ajakműködéssel. — Az előbbieken említettük már, hogy a kettőshangzó-elemek palatális vagy veláris volta, nyelvallásfokai, labialitása vagy illabialitása csak határértékek, melyek között a közbeeső fokozatok szinte végtelen sora áll. Azt is mondtuk, hogy ezek a közbeeső fokok: „bizonytalanul”, „nem tisztán” képzett magánhangzó-elemek igen gyakran szerepelnek a kettőshangzóban. Most mindezt megtoldhatjuk azzal, hogy a képzésmódnak ezek az eltolódásai sokkal gyakrabban jelentkeznek a félhangzóban, mint a főhangzóban. Ez egészen természetes is, a kisebb nyomatékú vagy nyomatéktalan kettőshangzó-elem a maga csekély hangerejével sokkal alkalmasabb a befejezetlenebb artikulációra, a képzésmód „nem tiszta” érvényesülésére. — Mindez igen jól megfigyelhető a mai magyar nyelvjárások kettőshangzóiban. A félhangzók például palato-veláris szempontból gyakran bizonytalan képzésűek: *u_o, ü_ö* stb. Ez a jelenség főként a nyugati magyar nyelvterület kettőshangzóiban érvényesül sokszor. Általános tünet az is, hogy a félhangzó nyelvallási foka eltolódik a határértékektől: *a_o, i_e* stb., s ugyanez jelentkezik az ajakműködés szerinti képzésben is: *i_e, ü_ö* stb. Mindezzel persze korántsem akarom azt tagadni, hogy a főhangzóban nincsenek ilyen eltolódások, csupán azt jelzem, hogy ezek a félhangzóban jóval gyakoribbak. — A félhangzó képzésbeli eltolódásai minden valószínűség szerint a régi magyar kettőshangzóban is általánosak lehettek. Egy csomó, kettős-

hangzókkal kapcsolatos hangtörténeti változásnak ebben kell keresnünk az okát.

A nyomaték összefüggése a hangzósággal és az öblösséggel. — A kettőshangzókkal kapcsolatos fonetikai kérdések között ez a legbizonytalanabb, a legkevésbé tisztázott. Csak az eszközfonetikai mérések tömege hozhat e tekintetben teljes tisztázást. Nem csoda, ha e kérdés körül a régebbi fonetikusok között is bizonytalanság uralkodott (vö. SIEVERS, i. m. 164; JESPERSEN, i. m. 207), amely természetesen a terminológia ingadozását is maga után vonta (vö. MENZERATH, i. m. 30). Az mindenesetre valószínű, hogy a hangzóság, de esetleg az öblösség is vonzza a nyomatékot, a nyomaték tehát igyekszik a kettőshangzó hangzósabb vagy esetleg az öblösebb elemén elhelyezkedni. Mivel a hangzóság és az öblösség nem azonos, és a kettőshangzó elemekben sokszor nem esik egybe, kérdés persze, hogyha az egyik elem hangzósabb, a másik meg öblösebb, melyik vonzza inkább a nyomatékot. Valószínű, hogy a hangzóság, de ehhez már csak az eszközfonetika szólhat pontosabban hozzá. — A nyomatéknak a hangzóság irányában való természetes vonzódása azt eredményezi, hogy a kettőshangzók nagyobb részében a nyomaték és a hangzóság egybeesik: *ëü, üö, aꝛ uꝛ* stb. (Ilyesféle kettőshangzókat illet SIEVERS az „echte Diphthonge” névvel; i. m. 164.) A magyarban azonban nem ritka az ellenkező típus sem, amelyben a hangzóság és a nyomaték viszonya fordított, azaz a nyomaték a kevésbé hangzós elemre esik; ez főként a nyitódó típusnál észlelhető a mai magyar nyelvjárásokban: *ię, üő, uꝛ, uꝛ* stb. (Az ilyesféle kettőshangzóknak SIEVERS-nél „unechte Diphthonge” a neve; i. m. 164.) — A nyomatéknak az öblösség irányában való esetleges vonzódása miatt a kettőshangzók valószínűleg nagyobb részében a nyomaték és az öblösség keresheti egymást: *öꝛ, iü, uꝛ, eu* stb. Vannak persze bőven olyan esetek is, amikor az öblösség és a nyomaték viszonya fordított, azaz a nyomaték a kevésbé öblös elemre esik: *öe, iü, ui, eu* stb. Ez utóbbi típust nálunk visszas kettőshangzóknak szokás nevezni (KRÄUTER: MNy. IX, 17; PAIS: MNy. XLVII, 225 jegyzet). Úgy látszik, a magyar kettőshangzók fejlődésének több nyelvtörténeti mozzanata összefügg az öblösség és a nyomaték viszonyával (vö. KRÄUTER, i. h.), sajnos azonban, ez a kérdés ma még egyáltalán nem tisztázott.

A nyomaték összefüggése az időtartammal. — Mint említettük, a valóságban igen sokféle időtartam van, de a gyakorlatban a kettőshangzóknál elég a nagyon rövid, rövid, félhosszú és hosszú fokozatok megkülönböztetése. Ez a négyféle időtartam igen változatos viszonyban lehet a nyomatékkal. A hosszabb időtartam és a nagyobb nyomaték általában vonzza egymást, s mivel a kettőshangzó elemekben rendszeresen mind a nyomaték, mind az időtartam aránya fordított, természetes, hogy ezzel a nyomatéktalan elem rövidebb időtartama jár együtt: *éi, ëi, üö, uꝛ* stb. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a nyomaték és az időtartam viszonya fordított, azaz a félhangzó a valamivel hosszabb, ha nem is teljes hosszúságú: *ië, uꝛ*, esetleg *ië, üꝛ* stb. Ilyen esetek a magyarban általában a nyitódó típusban fordulnak elő, s létrejöttükben szerepe van a hangzóság és az időtartam összefüggésének is. Lebegő kettőshangzóinkban — az egyenlő nyomatéki viszonyok következtében — sokszor azonos a két elem időtartama is: *üö, uꝛ*, ritkábban *üö, üö* stb.

A nyomatékon kívüli többi tényező egymással való összefüggése már csekélyebb jelentőségű a kettőshangzó szerkezetében. — Tudott dolog, hogy

a hangzósság foka nagy mértékben függ a nyelv függőleges irányú mozgásától, az öblösség foka pedig a nyelv vízszintes és függőleges irányú mozgásától, valamint az ajakműködéstől. Ezek azonban állandó összefüggések, a hangelemek állandó tartozékai, különleges, fordított viszonyok itt az egyes elemek között nem alakulhattak ki. — Nem állandó viszony azonban a hangzósságnak és az öblösségnek az időtartammal való viszonya, erről röviden beszélnünk kell. Igen valószínű, hogy a kettőshangzókban a nagyobb hangzósságú, sőt esetleg a nagyobb öblösségű elem is bizonyos hosszabb időtartamot vonzhat. Itt is persze pontos eszközfonetikai mérések kellenének. De még ezek nélkül is úgy látszik, hogy a hangzósságnak és talán az öblösségnek is a hanghosszúság iránti vonzása sokszor még a nyomaték ellenében is érvényesülhet. Mint rámutattunk, a hangzósság és hosszúság kapcsolatával magyarázható valószínűleg az a fonetikai tény, hogy a mai magyar nyelvterület nyugati részén ejtett eső jellegű, de nyitódó kettőshangzók második elemén gyakran bizonyos hosszúság is észlelhető: *iĕ, ĕĕ, ũĕ, uĕ*, vagy *iĕ, ĕĕ, ũĕ, ũĕ* stb. Ugyanez még nyilvánvalóbb az e területen élő lebegő jellegű, nyitódó kettőshangzók második elemében: *ũĕ, uĕ* stb.

A hanglejtésnek a többi tényezővel való esetleges összefüggéséről ma még nem sokat tudunk.

5. A kettőshangzók felépítésében szerepet játszó fonetikai tényezőket és e tényezők összefüggéseit áttekintve, legalább részleges bepillantást nyerünk a kettőshangzók elméleti problematikájába. Esetleg azt lehetne gondolni, hogy a sokszor igen bonyolult elméleti kérdések ellenében a valóság jóval egyszerűbb, s a gyakorlatban a kettőshangzókkal kapcsolatban nem vetődnek mind fel az itt érintett kérdések. Aki különböző nyelvjárások vagy nyelvek kettőshangzóival gyakorlatilag is foglalkozott, aki ezzel párhuzamosan fonetikai lejegyzéseket végzett, az tudja, hogy a fölvetett elméleti kérdések szövevényességében nincs túlzás, a gyakorlatban ezek mind jelentkeznek, sőt bonyolultság szempontjából sokszor meghatározódnak. E problémák jelentkezései okozzák, hogy — mint említettük — a kettőshangzók megfigyelése és lejegyzése minden más hangelemnél nagyobb nehézséget okoz a fonetikusoknak. Gyakran még a legegyszerűbbnek vélt kettőshangzóknál is komoly nehézségek adódnak, s e nehézségek a jó hallású fonetikusokat is kételkedéssel töltik el és bizonytalanná teszik. A Magyar Nyelvatlasz gyűjtői a már évek óta folytatott közös munkában kitűnően összehangolódott hallásúak. Közös megfigyeléseik alkalmával azonban még ma is nem egyszer előfordul, hogy a kettőshangzók körül nézeteltérés és vita kerekedik köztük, jóllehet más hangjelenségek megfigyelésében általában egyöntetű véleményt tudnak kialakítani. E vitákban az a legérdekesebb, hogy a résztvevők mindnyájan érzik: nem állnak szilárd alapon. — Tekintsük át röviden, mik okozzák ezeket a kettőshangzók megfigyelésében adódó kétségtelenül komoly nehézségeket, illetőleg, hogy a gyakorlatban mely kérdések körül adódnak leginkább nehézségek.

A pontos fonetikai megfigyelést akadályozó tényezők egyik fajtájáról nem kell itt részletesen beszélni. Ezek általánosak, minden hangjelenség megfigyelésekor előállnak. Gondolok itt elsősorban a beszéd ingadozó, folytonosan változó voltára, valamint az emberi fül gyarlóságára. — Mint minden hangképzésben, a kettőshangzók kiejtésében is komoly ingadozások vannak. Ezek az ingadozások nemcsak a nyelvi közösségben, hanem még a beszélő

egyénél is megnyilvánulnak. Gyakran ugyanaz a beszélő ugyanazt a kettőshangzót többféleképpen ejti, nemcsak a különböző szavakban, hanem az egyes szavakat megismételve, még egyazon szón belül is. A változó kiejtés — ha az ingadozás csak árnyalati különbségekben jelentkezik is — komolyan zavarja a megfigyelést, illetőleg a fonetikai följegyzést. — Bármilyen finom műszer az emberi fül, teljesítőképessége mégis véges, — a fonetikai megfigyelésekben is. Az árnyalati finomságok egy részét a legjobb fonetikus érzékeny füle sem képes már felfogni. A kettőshangzóknak az árnyalati finomságoknak igen nagy szerepük van, s természetes, hogy a fül hallóképessége itt sem léphet túl bizonyos határokat.

A kettőshangzók megfigyelését akadályozó, illetőleg megnehezítő tényezők másik fajtája már nem általános jellegű, hanem speciálisan a kettőshangzókkal kapcsolatban lép föl. A kettőshangzók bonyolult rendszere, különleges fonetikai összetétele maga okozza a nehézségeket. Az egyszerű hangok fonetikai problémái itt megsokszorozódva jönnek elő, nemcsak azért, mert egyszerre két hangot kell figyelni, hanem más okokból: egyrészt azért, mert a két hang ejtése összecsiszolódott, képzésük nem válik el világosan egymástól, másrészt azért, mert a kettőshangzók felépítésében rokonjellegű, egymással összekeverhető fonetikai tényezők vesznek részt.

A két elem összecsiszolt ejtése, képzésbeli szétválaszthatatlansága többféle szempontból is nehézséget okoz. A kettőshangzók egyes elemeiben, de különösen félhangzóiban nagyon gyakoriak a képzésbeli eltolódások, bizonytalanságok. Az összecsiszolódott ejtés következtében igen nehéz meghallani, hogy a képzésbeli eltolódás mind a két elemnél fennáll-e vagy pedig csak az egyiknél. A képzésbeli szétválaszthatatlanság a nyomaték megállapításában is gondot okoz: a két hangelem közötti átmenet hiánya miatt gyakran nem érezzük tisztán a nyomaték helyét. A két elem összefolyó képzésmódja talán az időtartam tekintetében okozza a legtöbb nehézséget. Mivel a két hangelem határát nem tudjuk világosan megállapítani, az egyes elemeken jelentkező hosszúság vagy rövideg nagyon bizonytalanná válik. Lehet például, hogy az egyik elemet azért érezzük hosszabbnak, mert még hozzászámítjuk a másik elem képzésének egy szakaszát is.

A helyes megfigyelést akadályozó másik ok abban áll, hogy a hangzóság, az öblösség, a nyomaték és az időtartam bizonyos mértékben rokonjelenségek, legalább is annyira, hogy egymással összezavarhatók. Mindegyikük bizonyos intenzitást ad a hangnak: a hallás szempontjából mind a hangzóság, mind az öblösség, mind a nyomaték, mind pedig az időtartam, ha különböző okokból is, de növeli a hangerőt. Ez a tény aztán sok hiba forrása lehet. Így például a hangzósabb vagy öblösebb és ugyanakkor hosszabb elemet hajlandók vagyunk egyúttal nyomatékosnak is minősíteni, ha a nyomaték különben nincs is rajta, vagy ha a kettőshangzó lebegő jellegű is. Ugyanígy, ha a hangzóság vagy öblösség egy elemre esik a nyomatékkal, a nagyobb hangerő miatt esetleg hajlandók vagyunk ezt az elemet hosszabbnak is minősíteni a másik rovására. Vagy egy harmadik elcsúszási lehetőség a sok közül: ha az egyik elemen nyomaték és öblösség, a másik elemén hangzóság és bizonyos hosszúság van, könnyen lebegőnek érezhetjük a kettőshangzót, ha valójában nem is az. Így a kettőshangzók típusa szempontjából olyan fontos tényezőknél, mint a nyomaték vagy az időtartam, sok bizonytalanságra nyílik alkalom.

Nagy kérdés a gyakorlat szempontjából az is, hogy a hanglejtés mennyiben befolyásolja a kettőshangzó minőségét, mennyiben okoz eltolódást a megfigyelésben. Ezen a téren szintén sürgős eszközfonetikai vizsgálatokra van szükség.

6. Hogy az elméleti tájékoztatlanság, a terminológiai zűrzavar és a kettőshangzók fonetikai felépítésének bonyolultsága a magyar nyelvjárástani vizsgálatokban milyen konkrét hibákat eredményezett, arra legyen szabad néhány kiragadott példával rámutatnom.

Jórészt az elméleti tájékoztatlanság rovására írandó az a nagy zűrzavar, ami a magyar kettőshangzók megfigyelésében és lejegyzésében több évtizeden keresztül uralkodott. Elég egy pillantást vetni az azonos területről való régi nyelvjárási közlésekbe, hogy ott szinte hajmeresztő ellentmondásokat fedezünk fel a kettőshangzók lejegyzésében. Elképesztő gyűjteményt találhatunk ebből a szempontból HORGER ANTAL nyelvjárási összefoglalásában is (A magyar nyelvjárások, Bp., 1934. 38 kk.). Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy ennek nem egészen HORGER az oka, hiszen ő részben más nyelvjárásgyűjtők eredményeit foglalta össze; de mégcsak nem is egyedül a nyelvjárásgyűjtők elméleti tájékoztatlanságában keresendő az ok, hozzájárult e helyzet kialakításához maga a kettőshangzók bonyolult matematikája is. — Az elméleti megalapozottság hiánya a kettőshangzókkal kapcsolatban néhány hibás elmélet forrásául is szolgált. Erre jellemző példa a különben jó fonetikus HORGER ANTAL esete. HORGER hibás elméleti megfontolás alapján kimondja, hogy különböző típusú kettőshangzók egy nyelv-közösségen belül, egyazon területen való használatának „elméletileg is legcsekélyebb valószínűsége sincsen” (Mnyj. 41). Ezen az alapon aztán nem is veszi hitelesnek az elméletének ellentmondó nyelvjárási közléseket (i. h.). Hogy ez mennyire helytelen álláspont, és milyen hibák forrása volt, azt ma már tudjuk, hiszen közismert, hogy a különböző típusú kettőshangzók egymás mellett való előfordulása mai nyelvjárásainkban egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé.

A terminológiai zűrzavarra a sok közül csak egy példát említek. A hagyományos elnevezésektől eltérve, HORGER az emelkedő kettőshangzókat erősödőknek, az esőket gyöngülőknek, a nyitódókat esőknek, a záródókat emelkedőknek nevezte el (Ált. fon. 129, Mnyj. 38). Bár HORGER elnevezései kétségtelenül logikusabbak a régieknél, a változtatás mégis hibásnak, sőt károsnak bizonyult. HORGERnek a magyar nyelvjáráskutatásban való nagy tekintélye miatt nyelvjáráskutató irodalmunkban ezek az új elnevezések is meghonosodtak, ugyanakkor azonban a régiek is éltek. Bekövetkezett az a helyzet, hogy senki sem tudta, ki milyen elnevezésen mit ért, sőt a terminológiai zavar a gyakorlati lejegyzéseknél is károsan éreztette hatását, s hibák forrásává vált (vö. BENKŐ: MNy. XLVII, 225 jegyzet).

A kettőshangzók hangtani felépítésének a bonyolultsága még jól kimunkált elméleti alapok mellett is nehézségeket okoz. Az elméleti alap hiánya csak fokozta nálunk e nehézségeket. A kettőshangzók felépítésében részt vevő fonetikai tényezők többértéű összefüggése például régebbi nyelvjáráskutatásunk nem egy komoly hibáját okozta. Főként a hangzósság, öblösség, nyomaték és időtartam bonyolult összefüggésében kell látnunk e hiányosságok forrását. E körből csak két jellemző esetet említek. — Már a Magyar Nyelvatlasz eddigi kutatásai is világosan felderítették, hogy a nyugatdunántúli kettőshangzók általában eső jellegűek, némely részeken esetleg lebegők. Ezzel szemben a

régi nyelvjáráskutatók a Nyugatdunántúlról alig egy-két kivétellel emelkedő kettőshangzókat jelölnek. HORGER is nyelvjárási összefoglalásában azt írja, hogy a nyugati nyelvjárásterület kettőshangzói kivétel nélkül „erősödők” (Mnyj. 38). Ennek a hibának, azt hiszem, világos magyarázatát lehet adni. A nyugati nyelvjárásterület kettőshangzóiban az első elemen van ugyan a nyomaték, de a második elemen a hangzósság és gyakran bizonyos hosszúság is. A feljegyzők a hangzósságot, mely többször hosszúsággal is párosult, nyomatékknak érezték, illetőleg a hangzósság és hosszúság ereje elhomályosította előttük a nyomaték erejét. — A másik példa a tiszántúli kettőshangzókkal kapcsolatban. A készülő Magyar Nyelvatlasz gyűjtései rávilágítottak, hogy a tiszántúli kettőshangzók első, nyomatékos eleme általában nem hosszú, hanem rövid vagy legfeljebb félhosszú. Ezzel szemben a korábbi gyűjtések e vidékről szinte kivétel nélkül főhangzójukban hosszú kettőshangzókat jeleznek. A hiba oka itt is kézenfekvő: a tiszántúli kettőshangzók első elemükben nyomatékosak és hangzósabbak, tehát az e tényezők okozta nagyobb hangintenzitást egyúttal hosszúságnak is fogták föl. — A példák számát persze itt is még sokkal lehetne szaporítani.

A hangzósság, öblösség, nyomaték és időtartam bizonyos összekeverésétől természetesen még manapság sem vagyunk mentesek. A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve: Első rész IX. ezt mondja: „^u alig észlelhető”; ami annyit jelent, hogy például az *o^u* kettőshangzóban az *u* elem „alig észlelhető”. Egyáltalán nem világos azonban, hogy az alig észlelhetőség mire vonatkozik; mert vonatkozhatik például a teljes nyomaték nélkülségre, a csekély hangzóságra, az igen rövid időtartamra egyaránt. A kérdőív valószínűleg mindegyikre gondol, pedig ha ezek gyakran együtt is járnak, nem összekeverhető dolgok.

7. Az itt elmondottakkal néhány hangjelölési probléma is összefügg. Mai hangjelölési elvünk az, hogy egy hangon egy mellékjelnél többet lehetőleg nem jelölünk. Ezzel elejét akarjuk venni annak, hogy a fgr. hangjelölésben néha szokásos karácsonyfa-jellegű betűk jöjjenek létre, amelyek alul, fölül, oldalt tele vannak aggatva különböző mellékjelekkel. Erősen meggondolandó azonban, hogy ezt az egyébként igen észszerű elvet meg lehet-e valósítani a kettőshangzók jelölésében. Véleményem szerint az esetek egy jelentékeny részében aligha. A kettőshangzó bármelyik elemén igen sokszor több fonetikai tényező érvényesülését lehet észlelni, s ezt meg is kell jelölni: *iĕ*, *üq* stb. Ha ezt nem tesszük meg, a kettőshangzó lényeges fonetikai sajátosságait hallgatjuk el. Természetesen a túlzásoktól továbbra is óvakodnunk kell. — Úgy vélem, az eddigi jelölési rendszerből törölni kell a felemelt betűket, mert eddig ezek csak zavart okoztak. Ezzel szemben be kell vezetni a nagyon rövidség jelét: *ö*, *ĩ* stb., tehát *ei*, *üö* stb. A hangzósság és öblösség külön jellel való feltüntetése teljesen fölösleges volna, mivel ezek állandó tartozékai a hangnak.

II. Az ómagyar kettőshangzók eredetéről

1. Ha a magyar nyelv kettőshangzóinak eredetét, fejlődését akarjuk vizsgálni, akkor a hangtörténeti vizsgálatot az ómagyar kettőshangzókon kell kezdenünk. Igaz ugyan, hogy nyelvünkben feltehetően már az ómagyar kor előtt is voltak kettőshangzók, sőt ezek bizonyos fajtája (*i*-s kettőshangzók) az ómagyar korban már jórészt átlendül a monoftongizálódás állapotába. De az ómagyar kor az, ahol először támaszkodhatunk a nyelvemlékekre, s ez

igen fontos körülmény, mert az írásbeliség tényei nélkül a kettőshangzók behatóbb vizsgálata nem volna lehetséges. Az ómagyar kor különben is fontos korszak nyelvünk kettőshangzóinak szempontjából, a maga fejlett kettőshangzó-rendszerével kiindulási alapot szolgáltat nyelvünk későbbi korszakai kettőshangzóinak a vizsgálatához.

A magyar nyelvészek a múlt század második felétől egészen napjainkig szinte kivétel nélkül azt az álláspontot képviselik, hogy az ómagyar korban nyelvünk kiterjedt kettőshangzó-állománnyal rendelkezett. E tétellel szemben alig egy-két ellenvélemény hangzott el. MÉSZÖLY GEDEON az ómagyar kettőshangzók *u*, *ü* eleme helyében *v*-t tesz fel (NNy. II, 169, III, 97, 99; HB. 28, 78).¹ BEKE ÖDÖNnek is vannak olyan megjegyzései, amelyek azt a látszatot keltik, hogy — legalábbis bizonyos esetekben — ő is a *v*-s olvasat pártján áll (Nyr. LIX, 15). Ezek az ellenvélemények azonban nyelvészeink körében nem találtak komolyabb visszhangra. Ha ugyanis elfogadnók őket, hangtörténetünk nem egy kérdése az eddigi kielégítő magyarázat helyett megoldatlanul maradna. Nincs okunk tehát az ómagyar kettőshangzók kérdésében a régi, sok kiváló nyelvészünktől megalapozott és elfogadott nézetet mással fölcserélni. Az ómagyar nyelv kettőshangzóinak léte nyelvtudományunk mai állása szerint kétségtelennek látszik.

Ha a magyar kettőshangzók történetének szintézise nem is született még meg, kétségtelen, hogy nyelvészeink igen sokat foglalkoztak az ómagyar kettőshangzókkal. Eredetüknek, rendszerüknek, fejlődésüknek számtalan kisebb-nagyobb részletét terjedelmes és tartalmas cikkekben világították meg több oldalról is. Ezek az eredmények minden további vizsgálathoz komoly alapot szolgáltatnak. Fejtegetéseim jó részét természetesen én is rájuk fogom építeni.

Ómagyar kettőshangzóink eredetük szerint kétfélék: etimológikusak és analógiásak. Tekintsük át röviden külön-külön a két típust.

2. Ómagyar kettőshangzóink nagyobbik része úgynevezett etimológikus kettőshangzó, azaz mindkét elemében eredetileg önálló, funkcióval bíró hangra megy vissza. Etimológikus kettőshangzókat, illetőleg etimológikus kettőshangzóvá fejlődhetett hangelemeket a finnugorságtól is örökölhettünk, meg idegen nyelvekből jövevényszavakban is átvehettünk. — Az esetleges tövégi magánhangzó kapcsolódását leszámítva, etimológikus kettőshangzóink két eleme általában szintén két — fgr. vagy másnyelvi — hangelemre megy vissza. Ez a két hangelem már eredetileg is állhatott egymás mellett, meg egymás mellé kerülhetett a későbbi fejlődés során is. E kétféle típusú hangelőzmény szerint tehát az etimológikus kettőshangzók két csoportja válik szét.

a) A fgr. vagy másnyelvi egymás mellett álló hangelőzményekből fejlődött kettőshangzók első eleme rendszeren rövid magánhangzóra megy vissza. E rövid magánhangzó eredeti hangszínét igen fontos volna minden egyes szó

¹ A gyakrabban előforduló munkákat a következő rövidítésekkel idézem: GOMBOCZ, BTLw. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912.; GOMBOCZ, Alakt. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar történeti nyelvtan. III. rész: Alaktan. Sokszorosított jegyzet. Bp., 1925.; GOMBOCZ, Hangt. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Hangtörténet. Bp., 1950.; SZINNYEI, HB. = SZINNYEI JÓZSEF, A Halotti Beszéd hang- és alaktana. Bp., 1926.; MÉSZÖLY, HB. = MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942.; BÁRCZI, Rnyj. = BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947.; BÁRCZI, TA. = BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.

esetében pontosan megállapítani, mert a kettőshangzó későbbi magyar továbbfejlődésének: más kettőshangzóvá alakulásának vagy monoftongizálásának az iránya az első elem minőségétől is függhet. Egyes szavainkban a kettőshangzó első elemének az eredeti hangszíne több-kevesebb biztos-sággal meg is állapítható. Néhány példa: A fgr. eredetű *jő* szó ómagyar kettőshangzójának első eleme eredetileg nyílt *e*; vö. vog. *pɛŋ*, *pærŋk*, md. *p'e*, *p'ä*, f. *pää* stb. (NyH⁷. 48; BÁRCZI, TA. 109). A fgr. eredetű *tő* szóban az előzmény *i* lehetett; vö. komi *din*, udm. *din*, *din*, mari *tün*, f. *tyve-* stb. (NyH⁷. 25). A török eredetű *komló* szó idegen nyelvi megfelelői a előzményre mutatnak; vö. kazáni tatár *kolmak*, baskir *kumalak*, teleut *kumdak*, csuvas *χomla* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 97). A török eredetű *kapu* szóban minden bizonnyal *u* volt az előzmény: vö. ujjgur *kapuy*, oszmán-török *kapu*, *kapy*, csagatáj *kapuk* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 90). A szláv eredetű *patkó* szóban a kettőshangzó első elemének *o* előzményével számolhatunk; vö. bolgár *podkova*, szlovén *podkova*, szlovák *podkov* stb. (MELICH: MNY. VI, 112). A latin eredetű *Miklós* keresztnévben *a* az előzmény: < lat. *Nicolaus* (FLUDOROVITS: MNY. XXVI, 198). — Aránylag legkönnyebb az ómagyar kettőshangzó első elemének az eredeti hangszínét korai szláv és latin jövevényszavainkban megállapítani. Legnehezebb e téren a helyzet fgr. eredetű szavainkban. Itt a fgr. vokalizmus tisztázatlansága miatt csak néhány esetben tudunk következtetni. Az esetek nagy részében nem sok támpontunk van; például a *kő* fgr. megfelelőiből vajmi keveset tudunk kibogozni; vö. vog. *kü*, *käβ*, oszty. *keü*, komi *ki*, udm. *kö*, mari *kü*, md. *kev*, f. *kive-* (NyH⁷. 23). Az ilyen jellegű szavaknál legfőljebb a későbbi magyar kettőshangzó továbbfejlődési irányából lehet következtetést levonni (vö. GOMBOCZ, Alakt.: tőtípusok), de ez már nem biztos módszer. Török jövevényszavaink egy részében a közvetlen átadó nyelv kimutathatlansága, valamint a hanghelyettesítés lehetősége okoz nehézséget. Ez utóbbi tekintetben például egyesek szerint honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvételének idején még nem volt *ü* a magyarban (GOMBOCZ, Hangt. 13), mások szerint pedig — legalábbis egyes nyelvjárásokban — már meglehetett *e* hang (BÁRCZI, Rnyj. 7). Ahol tehát a török jövevényszóban a kettőshangzó első eleme *ü* előzményének látszik, kérdés, hogy a magyarban történt-e hanghelyettesítés, avagy nem, azaz a magyar kettőshangzó első eleme eredetileg *ü* volt-e vagy *i*; így például a török eredetű *gyűrű* szóban; vö. oszmán-török *jüzük*, csagatáj *jüzük*, kazáni tatár *jözök*, kirgiz *düzük* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 82). — Igen nagy gondot okoz a kettőshangzó-előzmény első eleme hangszínének a megállapítása a fgr. eredetű toldalékokban. Ilyen esetekben az első elem legtöbbször a toldalék előtti szó tövéghangzójával azonos, ez a tövéghangzó pedig többféle hangszínű is lehet. Itt tehát általában le kell mondanunk a hangszín pontosabb meghatározásáról: *menő* < *menšy*, *apó* < *apsy* stb.

A fgr. vagy másnyelvi egymás mellett álló elemekből fejlődött ómagyar kettőshangzók második eleme az esetek nagyobb részében eredeti mássalhangzóra megy vissza. A különböző eredetű magyar szócsoportokban ezek a mássalhangzó-előzmények különbözőek voltak. — A fgr. eredetű tőszavakban a későbbi magyar kettőshangzó második elemének régi fgr. hangelőzménye általában **k ~ *γ* vagy **η ~ *γ* vagy **p ~ *β* vagy **m ~ *β* volt. A fgr. eredetű *jó*, *folyó* szóban például **k ~ *γ* előzményt találunk; vö. chanti *joyan*, mari *joy-*, f. *joke-* stb.; a *tő*-ben **η ~ *γ-t*; vö. komi *din*, udm. *din*, mari. *tün* stb.; a *háló*-ban **p ~ *β-t*; vö. manysi *χül^uB*, chanti *χöləp*; a *velő*-ben

*m ~ *β-t; vö. manysi *βeləm*, chanti *uēləm*, md. *uđem'e* stb. (NyH⁷. 35, 37, 39, 48). A fgr. eredetű toldalékokban a kettőshangzó-előzmény második eleme rendszerint szintén mássalhangzó: a jelenidejű melléknévi igenév képzőjében például *k ~ *γ, *η ~ *γ, esetleg *p ~ *β; a lativusragban *k ~ *γ, esetleg *s; a feltételes mód jelében *k ~ *γ; a magánhangzó végű kicsinyítő képzőkben *k ~ *γ, *η ~ *γ, esetleg *p ~ *β vagy *m ~ *β; a régi névmásképzőben *η ~ *γ; a birtokos személyragok és a tárgyas igeragok egyes szám 3. személyében *s; stb., stb. (NyH⁷. 76, 84, 97, 102, 105, 110, 134; SZINNYEI: MNy. IX, 340, XXII, 245, HB. 25, 33, 34; MELICH: NyK. XXIV, 141, XLIV, 358, MNy. XXVII, 91; PAIS: MNy. XXXII, 110; MÉSZÖLY: Nyr. XXXVIII, 347, HB. 28, 79; GYÖRKE: NyK. LI, 54; BÁRCZI: MNy. XLIII, 44, Rnyj. 5, 6, TA. 50, 109). — Jövevénytisztaavaink közül különösen a török eredetűekben találkozunk több mássalhangzó-előzménnyel. A régebbi vélemények szerint török jövevénytisztaavaink kettőshangzóiban a második elem előzménye általában régi török *γ (GOMBOCZ: MNy. III, 399, BTLw. 170, Hangt. 33; MELICH: NyK. XLIV, 353). Sokkal valószínűbb azonban az az újabb föltevés, mely szerint a — főként szóvégen előforduló — régi török előzmény a *k*, *q*, *g*, mássalhangzók valamelyike volt, s ezekből a magyarban hanghelyettesítéssel lett *γ* (BÁRCZI: MNy. XLVI, 223). Így például régi török *k*-ra mehet vissza a *borsó* kettőshangzójának második eleme; vö. oszmán-török *burčak*, baskir *borsak*, kun *burzak*, kirgiz *bursak* stb.; régi török *q*-ra a *kanyaró* szóé; vö. oszmán-török *qaramuq*, csagatáj *qaramuq*, özbeq *qaramaq* stb.; régi török *g*-re a *borjú* szóé; vö. oszmán-török *buzagy*, csagatáj *bozagu* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 51, 52, 90; LIGETI: MNy. XXXIII, 300; HASAN: MNy. XXXIX, 360). Néhány esetben régi török *v*, *w* előzménnyel kell számolnunk: pl. *ocsú*, vö. csagatáj *očav* (GOMBOCZ, BTLw. 108, 168). Lehetséges, hogy ez a török *v*, *w* hanghelyettesítéssel *u*, *ü*-nek került át a magyarba, de az is lehet, hogy mint *v* csak később vokalizálódott a magyarban. — Szláv jövevénytisztaavainkban a második elem előzményeként főként *v*-ket találunk: *csóka* < szl. *čavka*, vö. bolg. *čavka*, szerb-horvát *čavka*, cseh *čavka* stb.; *akó* < szl. *okov*, vö. szerb *okov*, szlovén *okòv*, szlovák *okov* stb. (BERNEKER, SIETWb. 138; EtSz.). Van olyan föltevés, hogy ez a *v* egy ideig a magyarban is megvolt, aztán megnyújtva az előtte álló magánhangzót, eltűnt (MÉSZÖLY, HB. 79). Mások szerint nem vettük át a szláv *v*-t, hanem hanghelyettesítéssel *u*, *ü* lépett a helyébe (MELICH: NyK. XXXIII, 53; KNIEZSA: MNy. XXXV, 183, MNnyv. VI, 42; BÁRCZI: MNy. XL, 290). Az utóbbi nézet sokkal valószínűbb, de nem lehet figyelmen kívül hagyni egy harmadik lehetőséget sem: hogy tudniillik a szláv *av*, *ov*, *ev* kapcsolatok a magyarba is ilyen hangalakban kerültek be, s a *v* vokalizálódása később történt meg, hasonlóan a *γ*, *β* mássalhangzók magyar nyelvbeli vokalizálásához. A szláv szóvégi *χ*-k vokalizálódása (vö. MELICH: MNy. VI, 241, NyK. XLIV, 356) kevésbé valószínű, ezek *h* fokon keresztül tűnhettek el, pl.: szl. *lopuch* < R. *lapuh* < *lapu*. — Régi latin és német jövevénytisztaavainkban nincs a kettőshangzók második elemének mássalhangzó-előzménye.

A mássalhangzó-előzményekről még csak annyit, hogy a fgr. és török nyelvi mássalhangzók közül egyesek nem közvetlen előzői a magyar kettőshangzó második elemének. A magyarban általában a fgr. mássalhangzók gyenge foka: *γ*(*χ*) és *β* folytatódott, s mint említettük, a török *k*, *q*, *g* mássalhangzókból is *γ* fejlődött a magyarban. A magyar etimológikus kettőshangzók

második elemének közvetlen előzői tehát ez esetekben a γ , χ , β mássalhangzók (spiransok), amelyek már minden esetben a magyarban vokalizálódtak, többnyire u -vá, $\ddot{u}$ -vé és i -vé (MELICH : MNy. VI, 241, XXVII, 89 ; GOMBOCZ, Hangt. 32, 33 ; BÁRCZI, Rnyj. 5, 6, 11, TA. 109, 110 ; PAIS : MNy. XLVI, 11). — A vokalizálás azonban nem egy időben történt. A β vokalizálódása, valamint a γ i -vé vokalizálódása már az ősmagyar korban, esetleg jóval a nyelvemlékes kor előtt végbement ; a γ u , $\ddot{u}$ -vé vokalizálódása azonban még nyelvemlékes korunk elején is tartott (JAKUBOVICH : MNy. XVIII, 164 ; GOMBOCZ, Hangt. 33 ; GÁCSEK : MNy. XXXVII, 257 ; BÁRCZI, Rnyj. 11, TA. 109, 110). Ha néhány régi török jövevényszavunk, valamint ómagyar-kori szláv jövevényszavaink v -je valóban a magyarban vokalizálódott, akkor természetesen ez a vokalizáció is a nyelvemlékes korra esik. A fgr. eredetű $-it$ képző χ -ja meg éppen soká tartja magát, bizonyos nyelvjárásokban még a kódexek korában is él (LOSONCZI : MNy. XXI, 102 ; MELICH : NyK. XLIV, 339 ; BÁRCZI, Rnyj. 25). A második elem közvetlen spirans-előzményeinek a vokalizálódásában tehát komoly időrendi, s bizonyára nyelvjárási különbségek vannak. Mindamellett e vokalizálódás eredményei az ómagyar korban zömükben még vagy már mutatkoznak.

Az egymás mellett álló hangelemekből fejlődött magyar kettőshangzók második eleme aránylag ritkán megy vissza fgr. vagy másnyelvi magánhangzóra, tehát a második elemben a végső fokon való mássalhangzó-előzmény jóval több, mint a magánhangzó. A magánhangzó-előzmény az esetek jó részében i , például : fgr. er. *vaj*, vö. manyisi *βði*, chariti *uoï*, komi *vij*, udm. *vej* stb. ; szl. er. *ganaj*, vö. bolgár *gnoj*, szerb-horvát *gnój*, lengyel *gnój* stb. ; *rőf* < ném. *reif* ; paraj < fr. *paray*, *porey* (NyH. 7 30 ; BERNEKER, SIEtWb. 314 ; MELICH JÁNOS, Német vendégszók. Bp., 1895. 59 ; BÁRCZI : MNy. XXIX, 264). — Latin eredetű keresztniveinkben általában u az előzmény, például : *Móric* < lat. *Mauritius*, *Lőrinc* < lat. *Laurentius* stb. (FLUDOROVITS : MNy. XXVI, 198).

b) Az etimológikus eredetű kettőshangzók második típusában az előbbi típusnál jóval kevesebb esetet tarthatunk számon. — A későbbi magyar kettőshangzónak itt minden esetben mindkét eleme magánhangzóra megy vissza. Ezek a magánhangzók azonban a fgr. vagy másnyelvi előzményekben nem egymás mellett állnak, hanem mássalhangzót, rendszerint g -t, γ -t, v -t vagy j -t fognak közre. E hangkapcsolatokból úgy keletkezett a magyarban kettőshangzó, hogy hangzóközi helyzetben kiesett a g , γ , v vagy j , s a két magánhangzó egymás mellé került. Az ilyen típusú kettőshangzó-keletkezés leggyakrabban török jövevényszavainkban következett be : *bü* (a *bübáj* első tagja), vö. oszmán-török *büjü*, csagatáj *bögü*, ujjur *bügi* stb. ; *kin*, vö. ujjur *kyjyn*, altaji *kyjyn*, baskir *kyjyn* stb. ; *ól*, vö. oszmán-török *ayyl*, *awyl*, miser *awâl*, baskir *âwul* stb. (GOMBOCZ : MNy. III, 399, BTLw. 55, 95, 108, 168, Hangt. 33). A viszonylag nagyszámú török eseten kívül találunk néhány példát más eredetű szócsoportokban is : fgr. er. *sír* 'sepulchrum', vö. mari *šiyèr* ; *rér* < lat. *lèvir* ; stb. (PAIS : MNy. XXIX, 43, XXXIX, 319, NyK. LIII, 282). — Az e típusba tartozó szavak egy részében nehéz vagy lehetetlen a magánhangzó elemek eredeti hangszínét megállapítani.

3. Az etimológikus kettőshangzók hatalmas számú esete mellett világosan felismerhető az ómagyar korban a kettőshangzók egy másfajta jellegű, másfajta keletkezésű csoportja, amelyet analógiás eredetű kettőshangzó-típusnak nevezhetünk. Erről a típusról nyelvészeti irodalmunkban

kevés szó esett, s ami esett, arra sem figyeltek fel kellően nyelvészeink. PAIS DEZSŐ a *Novoj ~ Novaj* helységnevek magyarázataiban — e neveket a régi *Noé* személynévből származtatva — először veti föl az egyszerű hosszú magánhangzó ómagyar-kori kettőshangzóra való fejlődésének lehetőségét (MNy. XII, 79). SZINNYEI JÓZSEF ugyan konkrét példára nem hivatkozik, de lehetségesnek tartja az *ő* diftongizációját már az ómagyar korban is (MNy. XII, 254). PAIS az *Ősbő* személynév magyarázataiban ismét utal a kettőshangzóra válás mozzanataira (MNy. XXIV, 92; vö. még GÁCSEY: MNy. XXXVIII, 260). PAIS újabban még egyszer rövid említést tesz a kérdésről, „hangfejlődési reciprocum”-nak fogva azt föl (MNy. XLVI, 103).

PAIS fölvetett magyarázatai már önmagukban is valószínűek. Ha azonban beleállítjuk őket az ómagyar korból kimutatható egyéb valószínű vagy lehetséges diftongizálódások sorába, a kettőshangzók ilyenfajta alakulásának a lehetősége még nagyobb valószínűséget kap. A PAISTól adatokkal is igazolt fejlődésű esetek mellett említsünk föl itt még néhányat, korántsem törekedve sem teljességre, sem pedig az esetek valószínűségi sorrendjére.

Az egyházi latin *Irenaeus* és *Mathaeus* személynévekből a magyarban az *-us* végzet szabályos lekopásával *Ērnē ~ Ērné* és *Mátē ~ Máté* névalakok keletkeztek, mint ahogy az ilyen alakulás volt egyházi eredetű személynéveink túlnyomó többségének keletkezési módja is (vö. MELICH: MNy. X, 254, XXXVI, 145; BENKŐ: MNy. XLV, 77.) A TA: *Ernei*, 1138/1339: *Ernel*, 1260: *Erney* (ÁÚO. XI, 482), 1297: *Erney* (ÁÚO. XII, 614); 1211: *Matoy* (PRT. X, 503), 1237: *Mathey* (MES. I, 322), 1237—40: *Mathey* ~ másodpéldány *Mathe* (PRT. I, 782), 1270: *Mathey* (ÁÚO. VIII, 325) alakváltozatokat nézetem szerint fölösleges kicsinyítőképzős változatoknak, illetőleg szlávból kölcsönzött formáknak felfogni (vö. BÁRCZI: TA. 61; PAIS: NyK. XLIV, 328). Névtörténeti és névalaktani szempontból megnyugtatóbb a magyarázatok, ha a latinból átvett formákból kiindulva, magyar diftongizációt teszünk föl. — Az egyházi latin *Lōt* és *Jōb ~ Jōbus* személynévek magyar nyelvi alakjaiban a monoftongusos változatok mellett ilyenek is jelentkeznek: 1138/1329: *Loutu*, 1247 k.: *Louth* (ÓMOLv. 98); VárReg. 183: *Joubot* (acc.), 1237: *Joub*, *Joubos* (ÓMOLv. 90), 1270: *Joub* (ÁÚO. VIII, 332). E névalakokban az *ou* kettőshangzó másodlagos alakulása lehet korábbi magyar *ó*-ból. — Az egyházi latin *Daedalus* magyar megfelelőjét 1277-ben így találjuk: *Deudalus* (ÁÚO. IX, 183). *József* keresztnévünk rövidített és kicsinyítő képzővel ellátott *Józsa* változata a VárReg.-ban így szerepel: de predio *Jouse* (132). Mindkét névben korábbi magyar hosszú monoftongusok diftongizációjáról lehet szó. — Feltehetően a *vén* szó *-k* kicsinyítő képzős származéka a következő helységnév: 1093: *uueinic* (MNy. XXIV, 259), 1223: *Weinic* (ÁÚO. VI, 361) és *-s* kicsinyítő képzős származéka a következő személynév: 1211: *Veynus* (PRT. X, 504). Az alapszó fgr. megfelelői: f. *vanha*, észt *vana* (NyH.⁷ 156) monoftongusos előzményre mutatnak, a nevek kettőshangzója tehát korábbi magyar *ē*-ből fejlődhetett. — A szóelő ómagyar-kori írásváltozatai gyakran mutatnak kettőshangzót az első szótagban is: 1168: *Sceulevs*, 1210: *Sceuleus*, 1254: *Sceuluscer* stb. (OKISz.). A szóban minden valószínűség szerint csak a tövégen etimológikus a kettőshangzó; vö. kazáni tatár *jiläk*, baskir *jeläk*, teleut *jiläk*, kun *jiläk* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 125). GOMBOCZ szerint ugyan egy régi török *sidlāy alakot vettünk át (i. h.), de a török *d*-ből ebben az esetben sem igen fejlődhetett a magyarban a kettőshangzó második eleme, hanem a *d* az *l*-be olvadhatott:

vö. szl. *vidlo* > m. *villa*, R. *hadl* > *hall*. Így akár *d* nélküli, akár *d*-s alak a török előzmény, a magyar kettőshangzó másodlagos alakulás lehet. — A *kóró* szónak van ilyen írásváltozata is: 1150—54: *couroug* (OkI Sz.). A tövégen levő kettőshangzó bizonyosan etimológikus, az első szótag kettőshangzója azonban hosszú monoftongusból való is lehet: vö. kirgiz *kürai*, baskir *kuráj*, teleut *körök*, kazáni tatár *kura*, kirgiz *kura*, csuvas *kyrək*, lebedi *korak*, kun *kovra*, kumandu *kobrak* stb. GOMBOCZ a török nyelvi változatok alapján két előzményt is föltesz: *kōray, *kowray (BTLw. 99), a török nyelvi alakok nagy többsége azonban a *w* nélküli átvételt valószínűsíti inkább. Ebben az esetben a magyar szó első szótagjának kettőshangzója másodlagos alakulású. — Régi *hod* ~ *hód* szavunkból igen sok magyar földrajzinév alakult. A monoftongusos változatok mellett kettőshangzóra mutató írott formák a következők: 1237: *Hovd*, *Houdu* (ÓMOLv. 90, 91), 1323: *Houdzeg* (OkI Sz.). A *hód* fgr. és török megfelelői (vö. NÉMETH: NyK. XLIII, 77; ZSIRAI: NyK. XLVII, 449; BÁRCZI: MTAKözl. II, 349) nem igazolják a kettőshangzó etimológikus voltát, ez tehát későbbi magyar fejlődmény lehet.

A példák számát még lehetne szaporítani. Többek között nem egy olyan ismeretlen eredetű szavunk van, amelyet az ómagyar korban rendszeren monoftongust jelölő betűvel írnak, de egyszer-kétszer megtalálható a kettőshangzós változata is. Például az isml. er. *bérc* szónak (vö. Étsz., SzófSz.) az ómagyar korból egyedül az OkI Sz. negyvenegy monoftongusos változatát közli. Felbukkan azonban az ómagyar korban kétszer a kettőshangzós változat is: 1271: *Beyrch* (ÁÚO. VII, 312), 1297: *Beyrch* (OkI Sz.). Ilyen esetekben feltehető, hogy az ismeretlen eredetű szó monoftongusos előzményű, tehát kettőshangzós változatai nem etimológikusak. — A XIV. századból is sok példánk van monoftongusos előzményű szavak kettőshangzós írásmódjára. Itt azonban már igen kérdéses, hogy az írásjel kettőshangzós ejtést takar-e: például 1352: *Stallou*, BesztSzj.: *stalow* < olasz *stallo*.

Nem állítható, hogy az ómagyar korból itt példaként felhozott kettőshangzós változatok egyenként is teljes bizonyító erejűek. Egyes adatokat például másként, más szóval kapcsolatba hozva is lehet magyarázni, másokban esetleg az egyetlen kettőshangzós változat okozhat kétséget, ismét másokban meg szóba jöhet a kettőshangzó etimológikus eredete is. Az is kétségtelen, hogy — jórészt az ómagyar kor vége felé — már hosszú, sőt rövid monoftongusokat is jelölnek néha kettős betűkkel (vö. KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 51, 52). Ez azonban, különösen *ē*-nél és *o*-nál nagyon ritka, s amellet az *ō* vagy *ó* hang ilyen korai előfordulását (pl. 1168: *Scvelevs*) sem igen tehetjük föl. — Minde nehézségek, kétségek ellenére mégis úgy látszik, hogy az említett ómagyar-kori adatokban jórészt kettőshangzót kell olvasnunk, s hogy ezek a kettőshangzók többnyire másodlagos alakulások korábbi hosszú monoftongusokból. Az egyes esetek bizonytalansága miatt tehát nincs okunk az egész típus létét megtagadni.

A kettőshangzók eme típusának a kialakulását főként az analógia hatásának tulajdoníthatjuk. Bár kétségtelen, hogy néhány esetben — jövevényszavakban — idegen nyelvi hosszú magánhangzók helyére az átvételkor is léphettek hanghelyettesítéssel kettőshangzók, a típus zöme mégis későbbi magyar nyelvi fejlődés útján alakulhatott. Az analógiás fejlődéshez az alapot a rengeteg ómagyar-kori etimológikus kettőshangzó szolgáltatta. A nagy tömegű etimológikus kettőshangzó léte már egymaga megindíhatta az analógia

érvényesülését. De még erősebben közrejátszhatott itt az etimológikus kettőshangzók meginduló monoftongizációja. E monoftongizálódás révén előállott ingadozás tág teret nyitott az analógia érvényesülésének, az ellenkező irányú fejlődés végbemenetelének. Amikor a korábbi magyar *ou*-k, *ëü*-k, *ëi*-k stb. *ó*, *ú*, *ö*, *ü*, *é*, *i* stb. hangokká való monoftongizációja folyt, ugyanakkor az idegen nyelvből átvett vagy a magyarban különböző fonetikai okokból megnyúlott korábbi *ó*, *é* (?*i*) hangok diftongizációja is elkezdődött. Az ilyen hangfejlődési-reciprocumok nem ritkák a magyar hangtörténetben, szerepükre nemrégiben mutatott rá PAIS DEZSŐ (MNy. XLVI, 103). Magam az *ly > j*, *j > ly* fejlődésben találtam hasonló jelenségre, amit más helyütt részletesen is tárgyalni fogok.

Az analógiás eredetű ómagyar kettőshangzók kifejlődése nem ölthetett túl nagy méreteket. Ennek két oka is van. Az ómagyar nyelvben — átvétel vagy belső fejlődés eredményeképpen — viszonylag kevés volt a hosszú monoftongusok száma. Nyelvünk hosszú magánhangzójának túlnyomó része tudvalevően a monoftongizáció lezajlása, a tővéghangzó lekopása és a hangsúly hatása folytán keletkezett, s minde fejlődés az ómagyar kor folyamán még javában tartott. A viszonylag kis számú hosszú monoftongusnak így természetesen a diftongizációja is csak szűkkörű lehetett. A másik ok magában az analógiás hatás jellegében keresendő: az analógia általában szörványos jelentkezésű szokott lenni. — Így hát az ómagyar nyelvben az etimológikus kettőshangzók gazdag csoportjához viszonyítva az analógiás kettőshangzók rétege jóval szegényesebb. A továbbiakban a két réteg természetesen együtt, egyformán fejlődött, a kétféle eredet a továbbfejlődés irányát nem befolyásolta. Az etimológikus kettőshangzók nagyméretű pusztulásával az analógiás kettőshangzók is elenyésznek, helyesebben monoftongizálódnak. Ahogy az etimológikus kettőshangzós *sëir*-ből *sér* ~ *sr* lesz, ugyanúgy válik az analógiás kettőshangzójú *vëin* is *vén* ~ *vín* alakúvá.

Az analógiás eredetű kettőshangzók léte esetleg más megvilágításba helyezheti néhány szavunk eredetét, illetőleg hangfejlődését. Példakép megemlítem a *kék* szót. E szó ómagyar-kori előfordulásai igen gyakran mutatnak kettőshangzót: 1211: *Keyci* (PRT. X, 515), 1216: *Keyckend* (OkISz.), 1229: *Keycfev* (OkISz.), 1267: *Keyk* (PRT. X, 526), 1275: *Keykmal* (OkISz.) stb.; ugyanakkor felbukkannak a monoftongusos formák is: 1211: *Kecu* (PRT. X, 505); 1240 k.: *Kec* (OkISz.), 1299: *Keklok* (OkISz.) stb. A szó török eredetű, de a török nyelvekben jórészt monoftongusos előzményre valló alakok találhatók: csagatáj *kök*, kirgiz *kök*, oszmán-török *gök*, kazáni tatár *kük*, baskír *kük*, burját *kökö* stb., kivétel a csuvas *këvak* (GOMBOCZ, BTLw. 91). Nyelvészeink általában a kettőshangzós előzményt mutató csuvas alakot tekintik a magyar szó ősenek (GOMBOCZ, BTLw. 159; PAIS: NyK. LII, 282; BÁRCZI: MNy. XLV, 74), tekintettel a régi magyar kettőshangzós alakokra. E származtatásnak azonban a kettőshangzó hangszíne körül vannak hangtani nehézségei. Anélkül, hogy a csuvasos származtatás lehetőségét kétségbe vonnám, felvetek egy másik lehetőséget is. A szóban levő őstörök *ö* vagy *ë* (vö. GOMBOCZ, BTLw. 91, 159) a magyarban szükségszerű hanghelyettesítéssel *ë* vagy *é* lett, s így a szó feltehető analógiás tővéghangzóval *këki* ~ *këkü* vagy *këki* ~ *këkü* alakban hangzott. Az eredetibb vagy a tővéghangzó lekopása után nyúlott *é* egyes nyelvjárásokban analógiásan *ëi*-vé vált, más nyelvjárásokban megmaradt *é*-nek. A kétféle típusú ómagyar-kori alakváltozatok tehát ilyen fejlődésre is visszamehetnek.

III. Megjegyzések az ómagyar kettőshangzók rendszeréhez

1. Az ómagyar kor kettőshangzó-rendszerét összefoglalóan GOMBOCZ ZOLTÁN érinti (Hangt. 24—27). Munkája jellegéből folyóan a részletekbe természetesen nem megy bele. Az ómagyar kettőshangzók gazdag rendszerének a részletekbe is elmélyedő teljes feldolgozása a jövő feladata ; e szintézis megvalósulása előtt azonban még sok előmunkálatra, nyelvtörténeti búvárkodásra van szükség. Ezek keretében tesztek most én is néhány szerény részletmegjegyzést.

2. Az első kérdéskör, amit érinteni szeretnék, az ómagyar kettőshangzók-nak a nyelv függőleges irányú mozgása szerinti típusaival kapcsolatos. Itt három problémát ragadok ki : *a)* éltek-e nyitódó típusú kettőshangzók az ómagyar korban ; *b)* milyen különbségek voltak a kettőshangzók két elemének nyelvválásfoka közt ; *c)* hogyan állunk az ómagyar-kori azonos nyelvválású kettőshangzókkal.

a) Mint ismeretes, a nyelv függőleges irányú mozgása szerint a kettőshangzók elemei háromféle viszonyban lehetnek egymással ; ez a három viszony megadja a kettőshangzók záródó, nyitódó és azonos nyelvválású típusát. Az a kérdés, hogy az ómagyar korban képviselve volt-e mind a három típus.

A záródó és az azonos nyelvválású típusnál nem lehetnek kétségeink. Ezek meglétére elsősorban is az ómagyar-kori nyelvmlékek utalnak. A nyelvmlékek adataira itt teljesen fölösleges volna példákat felsorakoztatni, ezek túlon túl ismeretesek mindenki előtt. Az adatok közös vonása az, hogy bennük a kettőshangzók első elemének változó nyelvválásfoka mellett a második elem szinte kivétel nélkül felső nyelvválású hangnak van írva. A kiejtésben tehát az első elem legalsó, alsó, középső vagy felső nyelvválása után felső nyelvválású magánhangzó következett, s így a kettőshangzó záródó vagy azonos nyelvválású volt. Az ómagyar kettőshangzók eredete is megerősíti a nyelvmlékek vallomását. Az első elem változó nyelvválása mellett a második elem bizonyos esetekben felső nyelvválású magánhangzókra, legtöbbször meg olyan mássalhangzókra (spiransokra) megy vissza, amelyek felső nyelvválású magánhangzóvá : *i, u, ü*-vé vokalizálódtak.

A záródó és azonos nyelvválású típus nyilvánvaló megléte mellett már jóval fogasabb kérdés, voltak-e az ómagyar korban nyitódó jellegű kettőshangzók. A XV—XVI. századtól kezdve ezek valószínűleg éltek nyelvünkben (vö. BENKŐ : MNy. XLVII, 221), a korábbi időkből azonban nincs rájuk biztos nyomunk. Az ómagyar kor írásbeliségében egyáltalán nem találunk olyan írásváltozatokat, amelyek nyitódó kettőshangzók meglétére utalnának. Kettőshangzóink eredete sem támogatja a nyitódó típus ómagyar-kori létét. A második elem magánhangzó előzményei közt ugyanis általában nincsenek középső vagy alsóbb nyelvválású hangok, s a spiranselőzmények ilyen né vokalizálódása sem valószínű. E tények már önmagukban is döntő súllyal esnek latba a nyitódó kettőshangzók ómagyar-kori megléte ellen. De vannak más támpontjaink is.

Ismeretes az a magyar hangtörténeti fejlődés, hogy magánhangzóközi helyzetből bizonyos spiransok : *γ, χ, v, j, h* kieshetnek, s így a két magánhangzó egymás mellé kerül. Az ómagyar korban az így egymás mellé került magánhangzókból egyes esetekben összezsizsolódott ejtésű kettőshangzó vált, ami később monoftongizálódott vagy monoftongizálódhatott : tör. *ayyl ~ ayul* > *m. ayl ~ oyl* > *ól* ; más esetekben azonban a magánhangzók megtartották önállóságukat, sőt a hangzóközi hiátust újabb spiransok később ki is tölt-

hették: *üveg* > *üeg* > *üveg* ~ *üjeg* ~ *üheg*. Hogy a spirans kiesése után a két fejlődés közül melyik következett be, az az egymás mellé került magánhangzók nyelvéllásfokától függött. Ha az első elem nyiltabb, a második elem zártabb nyelvéllású volt, vagy ha a két elem nyelvéllása azonos magasságon állt, a kettőshangzóra válás és később a kettőshangzó monoftongizálódása megtörtént: tör. *awir* > m. *ör(öl)*, tör. *kyjyn* > m. *kín* stb. (Vö. GOMBOCZ, BTLw. 95, 112). Mint az előbbi fejezetben rámutattunk, az ómagyar etimologikus kettőshangzók egy része így keletkezett. Ha azonban az első elem zártabb, a második nyiltabb volt, a kettőshangzóra válás és a későbbi monoftongizálódás nem következett be. Az ómagyar korból igen sok adatot lehet idézni ilyen típusú hiátusos szóalakokra: 1193: *Fuenes*, 1231: *Chuer*, TA.: *kueskut*, 1171: *Luos*, 1135: *Ruoz* stb. (Oklsz.) Ezekben sohasem keletkezett kettőshangzó, hanem a két magánhangzó két külön nyomatékkal két külön szótagot alkotott, s így természetesen nem vált monoftongussá. Régebbi nyelvelméleinkből ilyen előzmények monoftongizációjából keletkezett hosszú magánhangzó egy sem mutatható ki! — Ennek az ómagyar-kori kettős fejlődésnek az a magyarázata, hogy e korban nem lévén nyitódó kettőshangzók, a spiransok kiesésével másodlagosan keletkezett *ie*, *iē*, *üe*, *üē*, *uq*, *uq* stb. hangkapcsolatok nem illeszkedhettek bele ezek sorába, s az ómagyar-kori kettőshangzók általános monoftongizációjakor nem válhattak monoftongusokká. Amikor egyes nyelvjárásainkban később, az ómagyar kor után kifejlődik a nyitódó kettőshangzók típusa, e hiátusos alakok természetesen beleilleszkednek a nyitódó kettőshangzók rendszerébe. Ilyen beleilleszkedés eredményei például a mai nyugati nyelvjárásai *hüjl* ~ *höl* (< *hüvely*), *üög* ~ *ög*, *iëg* ~ *ég* (< *üveg*) stb. szóalakok. — A spiransok kiesése utáni magánhangzó-kapcsolatok eme szabályszerű kétirányú fejlődésének látszólag ellentmond *sír* 'sepulchrum' szavunk eredete. E szó összevethető a mari *šiyër* szóval (SZAMOTA: NyK. XXV, 141; PAIS: NyK. LII, 282; BÁRCZI: TA. 43), s első magyar előfordulása is *i-ë* magánhangzó-viszonyt tükröz: TA.: *lean fiher*. Az ellentmondás azonban valóban csak látszólagos, mert a későbbi *sír* ~ *sér* alakok nem a *γ* (?h) kiesése utáni *siër* alakból keletkeztek, hanem az első elem nyiltabbá válása utáni *sëir* vagy *sëir* alakból (vö. PAIS: i. h.). A közbeeső fok, sőt a záródó kettőshangzós alak is kimutatható az 1193-as oklevélből: *leajn Sewer*, *Sejër kev*. A szó hangtörténete valójában éppen a nyitódó kettőshangzók ómagyar nemlétének a bizonyítéka. A korábbi *siyer* > *siër* alak ilyen formájában nem tudott beleilleszkedni az ómagyar kettőshangzók rendszerébe, *sëir* < *sëir* alakváltozatában azonban igen, s így már monoftongizálódhatott is később. — Érdemes itt megemlíteni *Dénés* személynevünk hangtörténetét. A lat. *Dionisius* a magyarban az *-ius* végződés szabályos elhagyásával és magánhangzó illeszkedéssel *Diënis* ~ *Diënius* ~ *Diënés* alakot kapott: 1138/1329: *Dienis* (MNY. XXXII, 130), 1199: *Dyenus* (MES. I, 160), 1349: *Zenthdyenes* (CSÁNKI I, 623) stb. A név *ië* kapcsolata nemcsak az ómagyar korban, hanem még azután is sokáig nem vált szabályos kettőshangzóra, és így nem is monoftongizálódott. A későbbi *Gyënés* alak a *die* > *gye* hangkapcsolatból bekövetkező palatalizációval, a későbbi *Dënés* alak pedig az *ie* kapcsolat monoftongizációjával adódott. Ezek csak a XVI. századtól kezdve mutathatók ki, s mint egy más alkalommal részletesen is ki fogom mutatni, a *Diënés* > *Gyënés* fejlődés keleten, a *Diënés* > *Dënés* fejlődés nyugaton ment végbe. Az *ië*-ből *é* tehát csak a XVI. századtól kezdve fejlődhetett, akkor, amikor nyugaton már élnek a hosszú magánhangzók diftongizációjából keletkezett nyitódó kettőshangzók.

A fentebb elmondottak világosan rámutatnak arra, hogy az ómagyar korban nem lehet a későbbi magyar nyitódó kettőshangzó-típus meglétével számolni. Korábban azt tettem fel, hogy nyitódó kettőshangzók lehettek az ómagyar korban, csak lappanghattak az akkori hangjelölésben, elnyomhatta őket a záródó kettőshangzók gyakoribb jelölése (vö. MNy. XLVII, 228). Ez a nézetem nem állhatja meg a helyét, a magyar nyitódó kettőshangzók csak az ómagyar kor után keletkezettek. Itt jegyzem meg, hogy nem olyan-képpen keletkeztek, ahogy egy másik föltevésem megjelöli, azaz korábbi ómagyar-kori záródó kettőshangzókból a nyelvváltsfokok eltolódásával (vö. i. h.). Ez a föltevés is helytelen volt, ma már úgy látom, hogy a XV—XVI. században nyugaton megjelent nyitódó kettőshangzók újabb diftongizáció eredményei, s közvetlen közük nincs az ómagyar kettőshangzókhöz.

b) Mivel, a sok közbeeső fokot nem számítva, négy fő nyelvváltsfokot szoktunk fölvenni, a kettőshangzók záródó vagy nyitódó sorában elvben három, két vagy egy nyelvváltsnyi különbség lehet a két elem között. Az előbbiek alapján a nyitódó típust kirekesztve az ómagyar-kori kettőshangzók vizsgálatából, azt kell most megnéznünk, hogyan állunk e korban a záródó típus elemeinek nyelvváltskülönbségével.

Tudott dolog, hogy eredetileg voltak nyelvünkben olyan záródó kettőshangzók, amelyek elemei között a nyelvváltskülönbség három fok volt: *ai*, *au*; olyanok is, ahol két fok: *au*, *eu*, *ei*; s olyanok is, ahol egy fok: *ou*, *eu*, *ei* (vö. GOMBOCZ, Hangt. 24—27). Ezek a nyelvváltskülönbségek az ómagyar etimológikus kettőshangzókból a fgr. vagy másnyelvi hangelőzmények folytatásaképpen adódtak. A későbbi magyar fejlődés során ezek a mintegy kezdeti magyar állapotnak felfogható nyelvváltskülönbségek módosultak, változtak. A magyar fejlődés fő iránya az volt, hogy a kezdeti nagy: három vagy két nyelvváltsnyi különbséget fokozatosan megszüntette az egy nyelvváltsnyi különbség javára. Ezt a fejlődést fogom röviden vázolni a labiális félhangzójú (*u*, *ü*) kettőshangzókból.

Bár fgr. eredetű szavaink jó részében nem lehet megállapítani a kettőshangzó első elemének eredeti hangszínét, jövevénytiszavainkban nagyon sok esetben kimutatható az eredetibb *a* hangszín. Ez az *a* még korábbi másnyelvi *ā*-ra is visszamehet; az *au* > *au* hangfejlődés okát később még fogjuk érinteni. Az *a* gyakran a magyar nyelvi forma korai írásváltozataiban is feltűnik: tör. *džisnav* > m. *gyisnav*, pl. TA.: *gi/nav*; szl. *čavka* < m. *csavka*, pl. 1138/1329: *Cauka*; lat. *Nicolaus* > m. *Miklaus*, pl. 1211: *Micolaus* (PRT. X, 510) stb. (EtSz.; BERNEKER, SIETWb. 138; GOMBOCZ, Hangt. 24; FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 198; BÁRCZI, TA. 28). Úgy látszik, hogy a toldalékok előtti tővéghangzó gyakori alsó nyelvváltsával is számolni kell: 1001: *sumtáy*, TA: *munorau*, 1138/1329: *A/vafeu* (MNy. XXXII, 134); 1211: *Summorau* (PRT. X, 504) stb. Az ómagyar kor első felében tehát az *au* kettőshangzó egészen általános volt. A XII. századtól kezdve azonban az *au*, *av* írásváltozatok az *ou*, *ov*-val szemben mind jobban visszaszorulnak, utoljára az 1211-es összeírásban találkozunk velük (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 80; KNEZSA: MNy. XXIV, 257; GÁCSEK: MNy. XXXVII, 258). Az *au*, *av* jelölésmód helyébe lépő *ou*, *ov* arra mutat, hogy az *au* ejtés mód fokozatosan átadja helyét az *ou*-nak, s a XIII. századra az *ou*-s ejtés már egészen általánossá válik.

Palatális hangrendű szavainkban az első elem gyakran megy vissza nyílt *e*-re. E tényre csak fgr. eredetű szavaink és jövevénytiszavaink korábbi

fg. és másnyelvi hangalakjából tudunk következtetni, a magyar írásváltozatokból nem, hiszen az *e* és *ë* jele az ómagyar korban nem különbözik egymástól. Néhány példa: manysi *pänk* ~ m. *feü*, pl. TA: *sar feü*; tör. *inäy* > m. *inēü*, pl. 1251/1281: *yneuzorma* (OkISz.); ném. *reif* > m. *reif* ~ *reüf*, pl. 1243: *Reyf* (OkISz.) stb. (NyH.⁷ 48; GOMBOCZ: BTLw. 136; EtSz.; BÁRCZI, TA. 109). Néhány korábbi másnyelvi *ä*-ből is nyílt *e* vált a magyarban hasonlással: lat. *Laurentius* > m. *Leürēnci*, pl. 1138/1329: *Leurençi* (MNY. XXXII, 134). Feltehető a nyílt *e*-s olvasat több toldalékos alak előtt is: Konst Porph.: *'ezéλεχ*, TA.: *ferteu* stb. Legalábbis az ómagyar kor első felében tehát az *eü* is egészen általános volt. Az *au* > *ou* fejlődéssel párhuzamosan azonban az *eü* első eleme is zártabbá vált az ómagyar kor folyamán: *ëü* lett belőle. Az írásbeliségből persze ezt a fejlődést nem tudjuk kimutatni, de biztos nyomunk van rá, mivel az *eü* előzményű szavak még az ómagyar korban kezdenek *öü*-vé válni, s ez csak *ëü* fokon keresztül volt lehetséges. Az ómagyar-kori *öü* kérdéséről majd később még lesz szó.

Mind az *au* > *ou*, mind az *eü* > *ëü* fejlődésben azt látjuk, hogy a záródó kettőshangzó elemeinek korábbi két nyelvválás különbsége egy nyelvválásnyi különbséggé alakul át oly módon, hogy az első elem egy fokkal zártabbá válik. Feltűnő, hogy ez a zártabbá válás abban az időben történik, amikor a rövid monoftongusokban éppen az ellenkező irányú hangfejlődés: a nyíltabbá válás folyik, o-ból például *a* lesz. A kettőshangzók első elemében végbe-menő *a* > o és *e* > *ë* hangfejlődés tehát különleges jellegű, egyedül a kettőshangzókhoz kapcsolódó jelenség. Világos, hogy okát is a kettőshangzók fonetikai sajátságának a körében kell keresnünk. Az ok nem más, mint az, hogy a magyar kettőshangzók elemei az összecsiszolt ejtés következtében igyekeznek egymáshoz nyelvválás tekintetében közelebb kerülni. Hogy nyelvünk nem kedveli a kettőshangzókban a nagyobb fokú nyelvváláskülönbségeket, az egészen világosan látszik mai nyelvjárási kettőshangzóinkban is, ahol tudvalevően az esetek túlnyomó többségében nincs a két elem között egy nyelvallásnál nagyobb különbség.

E kérdéshez még csak egy rövid megjegyzést. Nyelvészeink szeretik az ómagyar *eu*, *ev*, *ew* hangjelölést általában mindig *eü*-nek olvasni. Nem is szólva arról, hogy már eredetileg is nagyszámú *ëü* előzmény került be nyelvünkbe, ez az eljárás az *eü* > *ëü* változás valószínű lehetőségét sem veszi figyelembe. A helyes módszer az, ha minden egyes esetben előzményre, előfordulási időre stb. való tekintettel külön mérlegeljük a kettőshangzó lehetséges hangszínét.

c) Több szavunkban az ómagyar kettőshangzó első eleme *u* előzményre megy vissza: tör. *tanuk* > m. *tānuü*; tör. *kapuy* > m. *kāpuü* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 90, 127). Ugyancsak nem ritka az *i*-s előzmény sem: manysi *īnĭk*, chanti *īnĭk* ~ m. *nyüü*; tör. *bitig* > m. *bētiü* ~ *bütiü* stb. (NyH.⁷ 144; GOMBOCZ, BTLw. 44). Ha honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvételének az idején volt már a magyarban *ü* (vö. BÁRCZI, Rnyj. 7), akkor az első elem *ü* előzményével is nem egy esetben számolhatunk: tör. *džūsük* > m. *gyūsüü*; tör. *džürük* > m. *gyürüü* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 82, 83). A toldalékok előtti tővéghangzó is gyakran volt felső nyelvválású: 1210: *Bulsuu* (OkISz.), HB.: *Keferuw*, 1138/1329: *Numhiu* (MNY. XXXII, 134) stb. A második elem spiransának vokalizálódásával ilyenformán *uy*, *iü*, *üü* kettőshangzók keletkeztek. Az *üü*-k számát szaporította, hogy labializáló nyelvjárásban az *iü*-ből *üü* lett; vö.: 1138/1329: *Numhiu* ~ *Nemhuu* (MNY. XXXII, 131,

134); udm. *din*, mari *tün* ~ m. *tü ~ 1214 : *Sartuu* (OkI Sz.). Körülbelül ennyi az, amit e kettőshangzókról eddig tartottunk.

Mivel e kettőshangzókbán az első elem előzménye *u, i, (ü)* volt, a második elem spirans előzményéből *y, ü, (i)* vált, az *uy, iü, üü* kettőshangzók léte bizonyosnak látszanék. Ennek ellenére úgy vélem, hogy e típusból csak egy kettőshangzóval lehet viszonylag hosszabb időn keresztül komolyan számolni : az *iü*-vel. A másik két kettőshangzóban a tiszta *uy* és *üü* ejtés fennmaradása fonetikai képtelenség. — Amikor az *uy, üy* hangelemekben a *y, ü*-vé vokalizálódása teljesen végbement, tehát a kettőshangzó második elemében tisztán képzett *y, ü* magánhangzót ejtettek, a monoftongizálódásnak sürgősen be kellett következnie. Az *uy, üü* ejtés csak kétszótagos, kétnyomatékos hangkapcsolat esetében maradhatott volna fenn, ezt viszont nincs okunk föltenni. A létrejövő egyszótagos, egynyomatékos kapcsolat szabályszerűen *ü*-vá és *ü*-vé alakult át. Ennek egészen természetesen így kellett lennie, hangtani lehetetlenségre ugyanis valószínűleg őseink sem voltak képesek... Az *iü*-ben persze nem kell föltennünk ilyen korai monoftongizációt. — Igen ám, de miért találunk mégis az ómagyar kor első felében elég szép számmal *uu, uv* jelöléseket, s hogyan magyarázható ily módon a kétségtelenül kimutatható *uy > ou > ó* fejlődés?

Az *uy, üy* kapcsolatokban a *y* vokalizálódása, az *iü > üü* fejlődésben az *i* labializációja nem ment ugrásszerűen végbe. Valószínű, hogy mind a *y*, mind az *i* több átmeneti fokon keresztül jutott el a tiszta labiális ejtésmódig. Tudjuk azt, hogy nem vokalizálódott *y*-kre még a XIII. század elejéről is vannak adataink. Ebben a hosszantartó átmeneti fejlődésben jelölhették a vokalizálódás, illetőleg labializálódás állapotában levő *y*-ket és *i*-ket *u*-val vagy *v*-vel, annál is inkább, mivel az *ay, oy, eü, üü* stb. hangkapcsolatokban is ez volt a második elem jele. Persze az *uu, uv* írásmód aztán megmaradhatott a hosszú *ü* és hosszú *ü* jelének, mint ahogy az *ó*-t *oo*-val, az *é*-t vagy *é*-t *ee*-vel jelölik már ebben a korban is (vö. KNIEZSA : MNy. XXIV, 192, 194). — Az *uy* előzményre visszamenő szavégek *oy*-vá fejlődése abban a korban indulhatott meg, amikor a spirans vokalizálódása még nem fejeződött be teljesen : pl. *tanuy > tanuy > tanys > tanos > tanou*. Az *ou > ó*-vá fejlődésre vö. 1288 : *Copou* (OkI Sz.), 1211 : *Bulchou* (PRT. X, 513), 1214/1334 : *Cus foloud* (MNy. XXX, 304). JókK. : *tanoc* (NySz.) stb. Az *iy, üy* szavégek esetében az *öü > ó*-vé fejlődés magyarázatával könnyebb helyzetben vagyunk, itt kiindulhatunk az *iü* előzményből (vö. GOMBOCZ, Alakt.: tőtípusok ; Hangt. 27).

A fejlődést így felfogva értjük meg azt, hogy miért enyészik el a vélt *uy, üü* kettőshangzók *uu, uv* írásmódja jóval hamarabb, mint az *iü* kettőshangzó *iu, yu, iv, yv, iw, yw* stb. írásmódja ; így válik világossá az is, miért rövideül meg jóval hamarabb a *kapu, saru, tanu* stb. szóalakok szóvégi magánhangzója, mint az *iü*-ből fejlődött *fü, hü*-félék véghangzója : azért, mert a monoftongizáció az előbbieken jóval hamarabb bekövetkezett.

Mindezek alapján én az ilyen írott alakokat : HB. : *chomuv, keferuv*, 1210 : *Bulsuu* (OkI Sz.), 1162 : *Copuu* (MNy. XXIV, 258), 1233 : *Oyufoluu* (MNy. XXIV, 258), 1211 : *Keurus Tuuh* (OkI Sz.) stb. vagy hosszú *ü*-vel olvasnám, vagy nem teljesen vokalizálódott *y*-vel, illetőleg nem teljesen labializálódott *i*-vel, de *uy*-val és *üü*-vel nem. Annál is inkább, mert az utóbbi kettőshangzókat nem is tudom kiejteni...

3. Az ómagyar nyelvben az ajakműködés szempontjából lehetséges három kettőshangzó-főtípus közül mindegyik képviselve volt : labiálisok :

ou, öü stb.; illabiálisok: *ei, ai* stb.; vegyesek: *eü, iü* stb. A továbbiakban az ajakműködés szempontjából vegyes típus egyik kettőshangzójával, az *eü*-vel kívánok részletesebben foglalkozni.

Az ómagyar nyelvben igen elterjedt *eü* kettőshangzó első eleme már eredetileg is lehetett zárt *ë*: *vö* < *vëü*, *vö*. chanti *uèη*, udm. *vin*, komi *von*, mari *βeηe* stb.; (*kesz*)*tyü* < (*kez*+) *tëü*; *vö*. md. *teje*-, f. *teke*- stb. (NyH.⁷ 35, 140; PAIS: MNy. XL, 236). Az *eü* kettőshangzók másik, valószínűleg nagyobbik része korábbi *eü*-ből fejlődött az első elem egy fokkal zártabbá válásából. A zártabbá válás oka — mint az előzőekben rámutattunk — feltehetően az volt, hogy a két elem nyelvtörés szempontjából igyekezett közelebb kerülni egymáshoz, mivel nyelvünk a kettőshangzók elemeiben az egy nyelvtörésnél nagyobb különbségeket nem kedvelte. Az *eü* kettőshangzó második eleme az esetek legnagyobb részében korábbi spiransokból vokalizálódott és labializálódott. Mivel ilyen fejlődés során az első elem illabiális, a második labiális lett, ajakműködés szempontjából vegyes kettőshangzó jött létre. Úgy látom, hogy fejlődésének további irányát, módját a kettőshangzónak ez a vegyes összetétele szabja meg, mégpedig úgy, hogy a nyelv ennek a labiális-illabiális szempontból vegyes jellegnek a megszüntetésére törekszik.

A fejlődés egyik iránya az, hogy az *eü* labiális kettőshangzóvá alakul, azaz *öü* lesz belőle. Ennek az ómagyar-kori *öü*-nek a létezését először MELICH veszi észre (MNy. XIII, 1); s később KNEZSA is bizonyos *ou, ov* betűkapcsolatokat *öü*-nek olvas (MNy. XXIV, 197). Az ómagyar korból valóban viszonylag nagy számban mutathatunk ki olyan adatokat, amelyek *öü*-nek olvashatók: 1142–46: *Gourin* a. m. Győr (MNy. XXIV, 196); 1193: *Chergou* (ÓMOlv. 55); 1231: *Mezov* (MNy. XXIV, 196); 1237: *Scemov, Kerdou, Kerou, Erous* (mindezek a másodpéldányban *eu*-vel); másodpéldány: *Tekerou* (ÓMOlv. 89, 90, 91); 1237: *Fertow* (MNy. XXIV, 196); 1268: *Gyrouwukur* (Oklsz.); 1279: *Erdoufalva* (SZTÁRAY Okl. I, 23); 1297: *Zeulous* (ZICHY Okm. I, 87) stb. Érdekes, hogy bár KNEZSA korábbi helyesírástörténeti tanulmányában elfogadja az ilyenféle adatokban az *öü* ejtést, újabban megjelent helyesírástörténeti munkájában *ö* olvasatról beszél (Helyesírásunk tört. 52). Az ómagyar kor végéről származó adatokban ugyan elvileg az *öü* és az *ö* olvasást egyaránt fel lehet tenni, de az *öü* mellett igen komoly érv szól: sem ebben a korban, sem a XIV. század első felében a rövid *ö* jelölésére nem találunk egyetlen *ou, ov, ow* betűkapcsolatot sem (vö. KNEZSA, i. m. 52–54), pedig monoftongusos olvasat mellett ezt joggal várhatnánk az *ö*-nél és az *ö*-nél egyaránt. Nem látok tehát okot arra, hogy az idézett ómagyar-kori adatokban az *öü* feltevését elvessük; Miklós ispán végrendeletében (1237) is a két oklevélpéldány eltérései világosan *eü* ~ *öü* váltakozásra mutatnak. — Az *ou, ov, ow* jelölések a XIV. században is folytatódtnak, sőt megszorodtnak. Néhány példa: 1325: *Solumkow* 1346: *Homorcutetow*; 1357: *Kenersytou* (Oklsz.); 1336: *Kalsamezow*, 1347: *Fenewerdow*, 1347: *Belmezow* (KNEZSA, i. m. 52); BesztSzj.: *keplow*, a. m. gyeplő, *gyrow, vow, gyroufa*; stb. Ez adatokban már jóval kétségesebb lehet az *öü* olvasat, bár semmi sem szól amellett, hogy — legalább egyes nyelvjárásokban — az *öü* ekkor már nem lehetett meg. Mint említettük, a rövid *ö* jelölésében nyoma sincs e korban az *ou, ov, ow* betűkapcsolatoknak.

Az eredetileg etimológikus *ey, ey* (> *eü, eü*) hangkapcsolatot tartalmazó szavaknak a magyar nyelvtörténetben szinte kivétel nélkül megtaláljuk az (*ei*)-és változatát. E szavakban a monoftongizálódás lezajlása után általában *ö* ~ *é* váltakozás mutatkozik: BesztSzj.: *vezew* ~ SchlSzj. *vezze* stb.; de sok

olyan szó is van, amely hármassal, $\ddot{u} \sim \ddot{o} \sim \acute{e}$ váltakozást mutat: 1386: *Keselyus* ~ 1352: *Keseleukeu* ~ 1342: *Keselefezek* (Oklsz.) stb. E szavak $\ddot{o}$ -jének, illetőleg $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ váltakozásának a magyarázatát a második elemükben labiális kettőshangzók: $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{o}\ddot{u}$ adják meg; a következő fejezetben ezt a kérdést még érinteni fogjuk. Az $\acute{e}$ -s végű szóalakot azonban bajos közvetlenül $\ddot{e}\ddot{u}$ -ból, még bajosabb $\ddot{o}\ddot{u}$ -ból magyarázni. Az ilyen váltakozást mutató szavakban a váltakozás, illetőleg az $\acute{e}$ eredetére a következő magyarázatok születtek: a) a spirans két irányban vokalizálódott: $e\gamma$, $\acute{e}\gamma > \ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i} (> \acute{e})$; b) $e\gamma$, $\acute{e}\gamma$ ragozva: $>$ pl. $\acute{e}\gamma\ddot{u}$ t, $\acute{e}\gamma\ddot{u}$ t, ebből a γ kiesésével: $>$ $\acute{e}\ddot{t}$, majd elvonódással: $\acute{e}$ szóvég; c) $e\gamma$, $\acute{e}\gamma > \acute{e}h$, $\acute{e}h$, majd a h elerőtlenedésével e , $\acute{e} > \acute{e}$; d) a korábbi kettőshangzóból alakult $\ddot{o}$ helyébe illabiális nyelvjárásban $\acute{e}$ lép (HORGER: MNy. IX, 114; MELICH: NyK. XLIV, 353; GOMBOCZ, Alakt. tőtípusok; PAIS: MNy. XXXII, 110, XL, 236; BÁRCZI: MNy. XLV, 72, XLVI, 223, Rnyj. 11, TA. 61). E magyarázatok egyike sem valószínűtlen, sőt az első: a spirans kétirányú fejlődése több esetben valóban útja lehetett a fejlődésnek.

A korábbi $e\gamma$, $\acute{e}\gamma$ hangkapcsolat helyén álló későbbi $\acute{e}$ -k zömét azonban — úgy vélem — nem az előbbi feltevések magyarázzák. Az esetek nagyobbik részében olyan fejlődés történhetett, mint amilyent GOMBOCZ jelez „Hangtörténet“-ében (24): az $e\gamma$, $\acute{e}\gamma$ kapcsolatokból fejlődött $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u}$ $\acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ fokozatig vált $\acute{e}$ -vé, tehát a kettőshangzóban $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$, $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$ fejlődés következett be. Az $\acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ közbeeső fok emlékei az ómagyar korból kimutathatók: 1095/XII—XIII. sz.: *Feketeydi* (Oklsz.), 1138/1329: *Erdeidi*, *Feidi* (MNy. XXXII, 131, 134), 1211: *Besenejty* (Oklsz.), 1228: *Keserey* (Oklsz.) stb. A korábbi $\acute{e}\ddot{i}$ -ből keletkezett $\acute{e}$ -k a XIV—XV. században rendkívül megszaporodnak, egyedül a SchlSzj.-ből tucat számra lehetne idézni őket: *zule*, *verefen*, *het fe*, *belche*, *teperte*, *sepre*, *veres zine*, *ine*, *zele veze*, *erde*, *kezkene*, *so tere* stb. Az ómagyar korban ezeknek a szóalakoknak a jó része még *eu*, *ev*, *ew* írásmóddal szerepel, tehát nem lehet bennük közvetlen $e\gamma$, $\acute{e}\gamma > \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i} > \acute{e}$ fejlődést föltenni, hanem be kell iktatni a közbeeső $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u}$ fokot. — Az $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ hangfejlődés reciprocumaként lehet felfogni az olyan alakulásokat, mint amilyen a német *reif* $>$ *reiff*, pl. 1243: *Reyf* (Oklsz.) $>$ *rëüf* $>$ *röüf* $>$ *röf*; sőt ilyenek lehetnek a BesztSzj. *medeuceu*, *chезew*-féle alakjai is, melyek korábbi *medencé* (< szl. *medenica*), *csészé* (< szl. *časa*) alakokból fejlődhettek. Nem lehetetlen, hogy *serpenjő* szavunk (< szl. *črepinja*) tővégét is ez a reciprocum magyarázza meg.

Az elmondottakat összegezve: az ómagyar $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{e}\ddot{u}$ kettőshangzó sorsa még az ómagyar kor lezáródása előtt a kétirányú továbbfejlődés volt. Az etimológikus eredetű, de labiális-illabiális szempontból vegyes típusú kettőshangzó tiszta típusúvá igyekezett alakulni, s e fejlődés során vagy a labialitás: $\ddot{o}\ddot{u}$, vagy az illabialitás: $\acute{e}\ddot{i}$ győzedelmeskedett. Hangtani szempontból mindez természetszerű folyamat volt. Ugyanilyen jelenséget találunk labiális-illabiális szempontból vegyes jellegű más ómagyar kettőshangzóknál is. A most részletesebben nem tárgyalandó ómagyar $\ddot{u}\ddot{u}$ kettőshangzók jó részének kétirányú: $\ddot{u} \sim \acute{i}$ fejlődését szintén a vegyes jelleg kétirányú megszüntetésével: $\ddot{u}\ddot{u} > \acute{u}\ddot{u} > \acute{u}$, illetőleg $\ddot{u}\ddot{u} > \acute{i}\ddot{u} > \acute{i}$ foghatjuk fel: pl. manysi *nünk*, chanti *nünk* ~ m. *nyüü* $>$ *nyü* ~ *nyü*, pl. BesztSzj.: *nyfereg*; manysi *pum*, chanti *püm* ~ m. *füü* $>$ *fü* ~ *fü*, pl. KeszthK.: *fy* (NySz.). A másnyelvi $\acute{a}$ -kat folytató ómagyar $\acute{a}\ddot{u}$ kettőshangzók: lat. *Mauritius* $>$ m. *Máuric* stb. csak $\acute{a}\ddot{u}$ fokozatig keresztül válhattak $\acute{o}\ddot{u}$ -vá. Az $\acute{a}\ddot{u}$ $>$ $\acute{a}\ddot{u}$ fejlődést szintén a labiális-illabiális szempontból vegyes jelleg megszüntetésével magyarázhatjuk. A tiszta labialitás vagy

illabialitás érvényesülése tehát szinte törvényszerűen jelentkezik ómagyar kettőshangzóinkban. Bár nem lehet döntő érv, megemlítem, hogy mai nyelv-járásaink sem kedvelik a labiális-illabiális szempontból vegyes kettőshangzókat; ma például nincs *ëü* a magyar nyelvterületen sehol, csak *öü*, illetőleg ritkábban *æö*, *eö*, de az *eö* csak hanghelyettesítésként, a hiányzó alsó nyelv-állású palatális labiális pótlásával. — Hogy az *ëü* kettőshangzó eme ómagyar-kori kétirányú fejlődésében mennyiben érvényesült bizonyos nyelvjárási megoszlás, az nyílt kérdés. Valószínű, hogy a tiszta labiális típust a labializáló nyelvjárások, a tiszta illabiális típust meg az illabialitást kedvelő: más hangokban megőrző vagy előidéző nyelvjárások fejlesztették ki. Hasonlóan nyílt kérdés, hogy megtörtént-e az egész magyar nyelvterületen az *ëü* kétirányú átalakulása, hogy tehát a XIII—XIV. századi *eu*, *ev*, *ew* írásmód még egyes vidékeken továbbra is *ëü*-t takar-e, vagy csak íráshagyomány *öü* vagy *ö* hangértékkel.

4. Utolsó kérdésként az ómagyar kettőshangzók nyomatékviszonyait vetném fel.

Azokban az etimológikus jellegű ómagyar kettőshangzóknak, amelyeknek első eleme magánhangzóra, második eleme mássalhangzóra (spiransra) megy vissza, az eredeti nyomatékviszonyok könnyen megállapíthatók. Világos, hogy a nyomaték a magánhangzó-elemen volt, s a spirans vokalizálódásából félhangzó keletkezett. Az olyan kettőshangzóknak azonban, amelyekben a két elem mindegyike etimológikus magánhangzóra megy vissza, — akár egymás mellett álltak eredetileg ezek a magánhangzók, akár a spirans kiesésével kerültek egymás mellé — a nyomatékviszonyok eredetileg nem lehettek azonosak az előbbi csoporttal. Ezek eredetileg mint lebegő kettőshangzók kerülhettek be nyelvünkbe: tör. *čäus*, *čävus* > m. *cseüş*. Valószínű persze, hogy később, egyrészt a számbelileg jóval nagyobb spiransos csoport analógiás hatására, másrészt a magyar hangsúlyviszonyok következtében, ezek is átcsaphattak az első típusba: *cseüş* > *cseüş* > *csöüş* ~ *csëüş*.

Nyelvészeink az ómagyar kettőshangzókat részben a fenti megfontolások, részben pedig a hagyományos gyakorlat alapján rendesen esőnek szokták jelezni, azaz a második elemet jelölik meg félhangzóként. Magam is így cselekedtem ebben a cikkemben. Ez az esetek nagy részében feltehetően helyes is, de az ilyen eljárást intézményesen alkalmazni mégsem szabad. Bizonyos esetekben mérlegelni kell az eljárás előtt, számbavenni a kettőshangzó eredetét, előfordulási idejét, stb.

A nyomatékviszonyokkal kapcsolatban még egy dolgot említenék meg. Felmerülhet a kérdés, hogy a nyomatékviszonyoknak nincs-e valami közük a kettőshangzók későbbi monoftongizálódási irányához. A nyomaték a kettőshangzó legfontosabb fonetikai tényezője, s így feltehető, hogy elhelyezkedése bizonyos hatással lehet a kettőshangzók továbbfejlődésére. Arra gondolok, hogy például az *ou* későbbi *ó*-vá vagy *ú*-vá, az *öü* későbbi *ö*-vé vagy *ü*-vé, az *ëü* későbbi *é*-vé vagy *i*-vé monoftongizálódásában nem a nyomaték eltolódása: *ou* ~ *ou*, *öü* ~ *öü*, *ëü* ~ *ëü* játszott-e közre, vagy nem ez volt-e éppen az ok. A nyomaték eltolódásaira van példánk a magyar nyelvtörténetből, sőt bizonyos szavak hangalakját: *borjú*, *gyapjú* stb. csak így tudjuk magyarázni (vö. KRÄUTER, MNy. IX, 17; GOMBÓCZ, Alakt. tőtípusok). Nyomatékcserék mai nyelvjárásaink kettőshangzóiban is megfigyelhetők.

A nyomaték áttolódásában része lehetett a félhangzó esetleges hosszabb időtartamának, nagyobb hangzóságának stb. — A nyomatékviszonyok eltoló-

dásának a feltevésével a hangfejlődéseket így képzelhetjük el: *holloy* > *holló*, pl. 1456: *Hollokeu* (Oklsz.) ~ *holloy* > *hollú*, pl. 1566: *hollu* (NySz.); *csöy* > *csó*, pl. 1481: *chev* (Oklsz.) ~ *csöü* > *csú*, pl. 1565: *czü* (NySz.); *sëir* > *sér*, pl. 1402: *Salamonsere* (Oklsz.) ~ *sëir* > *sír*, pl. 1353: *Syrharazthya* (Oklsz.) stb. A monoftongizációban tehát a nyomatékos elem jutott uralomra. Ez fonetikai szempontból szintén természetes és érthető: a két elem közül a főhangzó volt az életerősebb, a félhangzóban könnyebben bekövetkezhettek a különböző hangtani eltolódások, pl. *ou* > *ou* > *o_o* > *oo* > *ó* stb., amelyek a félhangzó elhalásához, illetőleg a főhangzóba való teljes beolvadásához vezettek. — Persze az itt vázolt fejlődések csak a záródó kettőshangzó-előzményre visszamenő szavakban érvényesek. Az azonos nyelvállású kettőshangzóknál némiképpen más a magyarázat; ott tudniillik a felső nyelvállású hanggá fejlődés természetes: *tanuy* > *tanú* stb., s csak az első elem nyiltabbá válásánál kell a nyomaték szerepével számolnunk: *tanou* > *tanó*, pl. JókK.: *tanoc* (NySz.).

A nyomatékviszonyok eltolódásának a nagyon is kézenfekvő lehetősége még nagyobb óvatosságra int bennünket az ómagyar kettőshangzók félhangzójának a megjelölésében.

BENKŐ LORÁND